

**ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД УКООПСПЛКИ
„ПОЛТАВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЕКОНОМІКИ І ТОРГІВЛІ”
КАФЕДРА ПЕДАГОГІКИ ТА СУСПІЛЬНИХ НАУК**

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ

з навчальної дисципліни «Філософія»

для студентів напряму підготовки

6.140103 «Туризм»

Робоча навчальна програма обгово-
рена і схвалена на засіданні кафедри
педагогіки та суспільних наук «03»
вересня 2015р. протокол № 1
Зав. кафедри: проф. Стрельніков В.Ю.

Полтава – 2015

ЗМІСТ

МОДУЛЬ I. КЛАСИЧНА ІСТОРІЯ ФІЛОСОФІЇ.....	3
ТЕМА 1. ОСОБЛИВОСТІ ФІЛОСОФСЬКОГО СВІТОГЛЯДУ	3
ТЕМА 2. АНТИЧНА ФІЛОСОФІЯ. ДОКЛАСИЧНИЙ ПЕРІОД.....	7
ТЕМА 3. АНТИЧНА ФІЛОСОФІЯ. КЛАСИЧНИЙ ПЕРІОД.....	13
ТЕМА 4. ФІЛОСОФІЯ СЕРЕДНІХ ВІКІВ	20
ТЕМА 5. ФІЛОСОФІЯ ЕПОХИ ВІДРОДЖЕННЯ	26
ТЕМА 6. ФІЛОСОФІЯ НОВОГО ЧАСУ	37
ТЕМА 7. ФІЛОСОФІЯ НОВІТНЬОГО ЧАСУ. ПСИХОАНАЛІЗ	48
ТЕМА 8. НЕКЛАСИЧНА ФІЛОСОФІЯ	52
ТЕМА 9. ФІЛОСОФСЬКА ДУМКА В УКРАЇНІ.....	61
МОДУЛЬ II. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОСТІ.	70
ТЕМА 10. ФІЛОСОФІЯ ПОСТМОДЕРНА	70
ТЕМА 11. ФІЛОСОФІЯ ПОСТСУЧАСНОСТІ	76
ТЕМА 12. ОСОБИСТІСТЬ У ВИМІРАХ ФІЛОСОФСЬКОГО АНАЛІЗУ	81
ТЕМА 13. СВІДОМІСТЬ: ЇЇ ПОХОДЖЕННЯ І СУТНІСТЬ	87
ТЕМА 14. СУСПІЛЬСТВО У ФІЛОСОФСЬКОМУ ПІЗНАННІ.	93
ТЕМА 15. ПРИРОДА ЯК ПРЕДМЕТ ФІЛОСОФСЬКОГО ОСМИСЛЕННЯ	101
ТЕМА 16. ФІЛОСОФІЯ ТЕХНІКИ.....	109
ТЕМА 17. ФІЛОСОФІЯ ГОСПОДАРСТВА.....	115

Тема 1. ОСОБЛИВОСТІ ФІЛОСОФСЬКОГО СВІТОГЛЯДУ

ТЕКСТИ ДЛЯ ПРАКТИЧНОЇ РОБОТИ

ПРЕДМЕТ ФІЛОСОФІЇ

Предмет філософії, тобто коло проблем, що стоять перед нею, чітко, конкретно і доступно розкриває в публічних лекціях сучасний іспанський філософ і публіцист Хосе Ортега-і-Гассет (1883-1955), яскравий представник впливових напрямків філософської думки кн. ХІХ – поч. ХХ ст. - **«філософія життя»** і **філософська антропологія**, що публікуються за назвою **«Що таке філософія?»**. Кінцевий висновок, до якого приходить мислитель, такий — «філософська проблема безмежна не тільки за обсягом — тому що вона охоплює усе без винятку, але і за своєю проблемною інтенсивністю. Це не тільки проблема абсолютного, але абсолютна проблема...».

1 Питання для самостійного опрацювання:

1. Яке визначення дає філософії Х. Ортега-і-Гассет?
2. Якою найважливішою ознакою наділяє автор будь-яку філософську проблему і що він під цим розуміє?
3. Яким чином специфіка проблем, що стоять перед філософією, робить її «основною потребою нашого розуму»?
4. Як розглядає філософія свій предмет? Яка кінцева мета філософського міркування?

Першим спадає на думку визначення філософії як пізнання Універсуму <...>. Формально я розумію під Універсумом «усе наявне». Тобто філософа цікавить не будь-яка річ сама по собі, у своєму відособленому і, так би мовити, окремому існуванні, - навпаки, його цікавить сукупність усього існуючого і, отже, у кожній речі — те, що її відокремлює від інших речей або поєднує з ними: її місце, роль і розряд серед багатьох речей, так би мовити, публічне життя кожної речі, те, що вона собою являє і чого варта у вищій публічності універсального існування <...>.

Коли ми запитуємо, що таке «усе наявне», у нас немає ні найменшої уяви про те, чим виявиться це наявне. Про філософію нам заздалегідь відомо одне: що є і те, й інше, й третє, і що це саме те, чого ми не шукаємо. Ми шукаємо «ціле», а те, що перед нами, завжди не ціле. Про ціле нам нічого не відомо, і може

бути, серед усіх цих фрагментів, що у нас уже є, немає найбільш для нас важливих, найважливішого з усього, що мається...

... все існуюче тут, дане нам, явлене нам — це, по суті, тільки частина, осколок, фрагмент, уламок. Дивлячись на нього, не можна не помітити, не відчувати його вади. У будь-якому даному нам бутті, у будь-якому явищі світу ми виявляємо глибокий слід зламу, свідчення того, що це частина і тільки частина, ми бачимо рубець його онтологічного каліцтва, до нас долинають страждання каліки, його туга за відтятим, його божественна незадоволеність <...>.

Уся ця зала у цілому є присутньою у нашому сприйнятті. Вона здається — принаймні нам — чимось закінченим і достатнім. Вона складається з того, що ми в ній бачимо, і ні з чого більше... Але якщо потім ми, залишаючи цю залу, побачимо, що за її дверима світ закінчується, що далі за нею немає нічого, навіть порожнього простору, наш вражений розум переживе шок... Імовірно, у нашому сприйнятті поруч з явною присутністю видимого нами інтер'єру приховано було присутнє загальне тло, зникнення якого ми не можемо не помітити. Іншими словами, ця зала навіть у безпосередньому сприйнятті не була чимось закінченим, а була лише переднім планом, що виступає на загальному тлі, яке ми мали на увазі, що у вигляді прихованого доповнення уже існувало для нас, обрамовуючи те, що ми насправді бачили. Це загальне навколишнє тло зараз не присутнє, а співприсутнє. І справді, кожного разу, коли ми бачимо щось, це щось з'являється на прихованому, темному, величезному тлі неясних обрисів, і це є просто світ, фрагментом, осколком якого воно є...

Те ж відбувається з реальністю усередині нас, з нашою психікою. У кожен момент ми бачимо лише незначну частину нашого внутрішнього буття: виникаючі в нас у цю мить думки, переживання, бліді образи, що малюються нашою уявою, почуття, під владою яких ми тепер знаходимося, — лише цю жалюгідну жменьку речей зустрічає наш погляд, звернений усередину; замість себе ми бачимо лише плече, що застує наше повне справжнє Я, яке приховано від очей, подібно долині або горі, що лежить унизу, прикрита іншими горами...

Таким є перед нами світ: він не самодостатній, не служить підставою для власного буття, а кричить про те, чого йому не вистачає, проголошує своє небуття, примушуючи нас філософствувати; адже філософствувати — значить шукати цілісність світу, перетворювати його в Універсум, додаючи йому завершеності й створюючи з частин ціле, у якому він міг би спокійно розміститися.

Ортега-і-Гассет Х. Що таке філософія? - М. 1991. - С. 77, 86-87, 97-99.

Інша точка зору на філософію визначає її „філософствування”, яке не зводиться до будь-яких інших способів духовної діяльності людей і ніяким чином з них не виводиться, тобто глибоко особистісне міркування

людини про неповторність її присутності у світі. Подібний погляд на філософію виникає ще в античній філософії і наприкінці XX ст. стає загальноприйнятим. Ось яке обґрунтування цієї позиції дає **Мартін Хайдеггер** (1889—1976) — один з найвідоміших філософів XX ст., основоположник німецького варіанту **екзистенціалізму** (поширеного і впливового напрямку сучасної філософської думки) у своїх лекціях по філософії в університеті Фрейбурга на рубежі 20 - 30-х рр. (публікуються за назвою «**Основні поняття метафізики**»).

2 Питання для самостійного опрацювання:

1. Знайдіть у приведеному уривку визначення філософії в її порівнянні з наукою і світоглядом.
2. Як ви розумієте вислів «філософія є філософствування»?
3. Що таке, на вашу думку, «кінечність» людини в М. Хайдеггера? Як вона обумовлює особистісний характер філософського міркування?
4. У чому, з погляду М. Хайдеггера, виявляється така принципова риса філософствування як його рефлексивність?

Філософія — не наука, не світоглядна проповідь... Утім, яка потреба ще й спеціально констатувати подібні речі? Кожен і так давно знає, що у філософії, тим більше метафізиці, усе хитко, незліченні різні концепції, позиції і школи зіштовхуються і роздирають один одного — сумнівне сум'яття думок у порівнянні з однозначними істинами і досягненнями, з вивіреними, як говориться, результатами наук. Ось де джерело всього лиха. Філософія, а насамперед саме метафізика, просто поки ще не досягла зрілості науки.

Вона рухається на якомусь відсталому етапі. Що вона намагається зробити з часів Декарта, з початку Нового часу, піднятися до рангу науки, абсолютної науки, їй поки не вдалося...

Чи всі надії на філософію як абсолютну науку — одне марновірство? Скажемо, не тільки тому, що одинак або окрема школа ніколи не досягнуть цієї мети, але й тому, що сама постановка такої мети — принциповий промах і невизнання найглибшої суті філософії. Філософія як абсолютна наука — високий, недосконалий ідеал. Так здається. І все-таки, можливо, вимір цінності філософії ідеєю науки є уже фатальне приниження її справжньої суті.

Якщо, однак, філософія взагалі й у принципі не наука, до чого вона тоді, на що вона тоді ще має право в колі університетських наук? Чи не виявляється тоді філософія просто проповіддю якогось світогляду? А світогляд? Що воно таке, як не особисте переконання окремого мислителя, приведене в систему і на якийсь час згуртовуючи купку прихильників, що незабаром самі побудують

свої системи? Чи не виглядає тоді справа з філософією, немов на якомусь великому ярмарку?

У решті, тлумачення філософії як світоглядної проповіді — нітрохи не менша омана, ніж її характеристика як науки. Філософія (метафізика) — не наука, не світоглядна проповідь. Що в такому випадку залишається їй? Для початку ми робимо лише ту негативну заяву, що в подібні рамки її не заженеш. Можливо, вона не піддається визначенню через щось інше, а тільки через саму себе й у якості самої себе — без порівняння з будь-чим, з чого можна було б добути її позитивне визначення. У такому випадку філософія є щось самотійне, останнє...

Наш негативний результат говорить: філософію не можна вловити і визначити обхідним шляхом і в якості чогось іншого, ніж вона сама. Вона вимагає, щоб ми дивилися не в стороку від неї, але добували її з неї самої. Вона сама — що ж ми все-таки про неї знаємо, що вона і як вона? Вона сама є, тільки коли ми філософствуємо. Філософія є філософствування...

...що таке це філософствування? Що ми таке при ньому? Куди ми прагнемо? Чи не випадково ми заблукали один раз у всесвіті? Новаліс говорить в одному фрагменті: «Філософія є, власне, ностальгія, тяга всюди бути дома» <...>.

... це прагнення бути дома всюди, тобто екзистенціювати (існувати) у сукупному цілому суцього, є не що інше, як потреба задатися своєрідним питанням, що значить це в «цілому», іменоване нами світом. У нашому запитуванні і шуканні, у наших метаннях і сумнівах дає про себе знати кінечність людини. Те, що відбувається в цій обумовленості кінцем, є останньою самотою людини, коли кожний за себе як єдиний стоїть перед цілим... В остаточному підсумку те, що Новаліс називає ностальгією, є фундаментальний настрій філософствування.

Метафізика є запитування (рос.вопрошание), у якому ми намагаємося охопити своїми питаннями сукупне ціле суцього і запитуємо про нього так, що самі, запитувачі, виявляємося поставлені під питання.

Хайдеггер М. Основні поняття метафізики // Хайдеггер М. Час і буття. - М, 1993 — С. 327—333.

Тема 2. АНТИЧНА ФІЛОСОФІЯ. ДОКЛАСИЧНИЙ ПЕРІОД

Антична філософія — це філософська думка Стародавньої Греції й Риму, що існує в період з VI ст. до н.е. до IV ст. н.е. У філософській літературі найбільш часто пропонується така її періодизація:

- досократична філософія від Фалеса до Сократа;
- класична антична філософія, представлена творчістю Сократа, Платона й Аристотеля;
- елліністично-римська філософія.

ПРОЦЕС ВИНИКНЕННЯ ФІЛОСОФІЇ: ВІД «МІФУ» ДО «ЛОГОСУ»

Про виникнення філософії почали задумуватися ще мудреці Древньої Греції. Наведемо повідомлення античного письменника, автора найвідомішого античного твору по історії грецької філософії — «Про життя, вчення і вислови знаменитих філософів» Діогена Лаертського (перша половина III ст. н.е.).

ТЕКСТИ ДЛЯ ПРАКТИЧНОЇ РОБОТИ

1 Питання для самостійного опрацювання:

1. Де, на думку Діогена Лаертського, виникає філософія?
2. Хто із стародавніх мислителів першим назвав філософію філософією (любомудрієм), а себе філософом? Як він аргументував свою точку зору?
3. У яких народів, крім греків, відповідно до Діогена Лаертського, розвивалася філософська думка?
4. Що, на ваш погляд, у змісті вчень «магів, халдеїв, гімнософістів, друїдів і єгиптян» можна вважати філософськими ідеями, а що — міфологічними і передфілософськими?
5. Який з розглянутих Діогеном Лаертським народів, на вашу думку, найбільш наблизився саме до виникнення філософії? Обґрунтуйте свою точку зору.

Заняття філософією, як деякі думають, почалися вперше у варварів, а саме: у персів були їхні маги, у вавілонян і ассирійців — халдеї, в індійців — гімнософісти, у кельтів і галлів — так звані друїди і семнофеї <...>.

(Маги — у греків жерці древньоіранської зороастрійської релігії, халдеї — жерці у Вавілоні, гімнософісти (голі мудреці) — індійські жерці-брахмани, що називалися так у зв'язку з прийнятим у них аскетичним способом життя, семнофеї — жерці кельтської релігії).

І все-таки це велика помилка — приписувати варварам відкриття еллінів: адже не тільки філософи, але і весь рід людський бере початок від еллінів ...

Прихильники варварського походження філософії описують і те, який вигляд вона мала в кожного з народів.

Гімнософісти і друїди, за їхніми словами, говорили загадковими висловами, учили шанувати богів, не робити зла і вправлятися в мужності; гімнософісти нехтували навіть смертю ...

Халдеї займалися астрономією і пророкуваннями.

Маги проводили час у служінні богам, жертвоприношеннях і молитвах, думаючи, що боги прислухаються тільки до них; міркували про сутність і походження богів, вважаючи богами вогонь, землю і воду; відкидали зображення богів, особливо ж розрізнення богів чоловічої і жіночої статі. Вони складали твори про справедливість; стверджували, що віддавати небіжчиків вогневі — нечестиво, жити разом з матір'ю або дочкою — не нечестиво ..; займалися гаданнями, пророцтвом і стверджували, начебо боги являються їм вочевидь, та й узагалі повітря повне видимостей, витікання або здійснення які помітні для зіркового ока. Вони не носили золота і прикрас, одяг у них був білий, постіллю їм служила земля, їжею — овочі, сир і грубий хліб, ціпком — очерет; очеретом же вони проколювали і підносили до рота шматочки сиру за їжею ...

Єгиптяни у своїй філософії міркували про богів і справедливість. Вони стверджували, що початком усього є речовина, з неї виділяються чотири стихії й на завершення з'являються всілякі живі істоти. Богами вони вважають сонце і місяць, перше під ім'ям Осиріса, другий під ім'ям Ісіда, а натяками на них служать жук, змії, шуліка й інші тварини.., яким єгиптяни і створюють культи і храми, тому що обличчя бога їм невідоме. Вони вважають, що світ кулястий, що він породжений і смертний; що зірки складаються з вогню і вогонь цей, зменшуючись, дає життя усьому, що є на землі; що затьмарення місяця бувають від того, що місяць попадає в тінь землі; що душа переживає своє тіло і переселяється в інше; що дощ утворюється з перетвореного повітря... А в своїй турботі про справедливість вони установили в себе закони і приписали їх самому Гермесу. Корисних для людини тварин вони вважають богами; говорять також, начебо вони винайшли геометрію, астрономію й арифметику. От що відомо про відкриття філософії.

Філософію філософією [любомудрієм], а себе філософом [любомудром] уперше став називати Піфагор, коли сперечався в Сикіоні з Леонтом, тираном Сикіона або Фліунта...; мудрецем же, за його словами, може бути тільки бог, а не людина. Тому передчасно було б філософію називати «мудрістю», а того, хто вправляється в ній — «мудрецем», ніби він загострив уже свій дух до межі; а філософ [«любомудр»] — це просто той, хто має потяг до мудрості...

Філософія ж має два початки: одне — від Анаксимандра, а інше — від Піфагора; Анаксимандр учився у Фалеса, а наставником Піфагора був Ферекід. Перша філософія називається іонійською, тому що вчитель Анаксимандра Фалес її був іонійцем, як уродженець Мілета; друга називається італійською, тому що Піфагор займався нею головним чином в Італії (Кн. 1. Вступ).

Діоген Лаертський. Про життя, вчення та висловлення знаменитих філософів. — 2 вид. — М., 1986. — С. 55—58.

Деяке уявлення про генезис філософії з погляду сучасної науки можна одержати, звернувшись до уривків з роботи сучасного французького автора Ж. П. Вернана *«Походження давньогрецької думки»*.

2 Питання для самостійного опрацювання:

1. Чим відповіді Фалеса, Анаксимандра й Анаксимена на те, що є основою світу, відрізнялися від аналогічних відповідей, що даються міфами?

2. На якій підставі автор думає, що появу філософії варто вважати «чудом»?

Як правило, початкові періоди людської історії вислизують від нас. Що ж тосується Греції, то якщо зародження філософії означає захід міфологічного мислення і становлення раціонального знання, то ми можемо установити більш-менш точно дату і місце народження грецького розуму, так само, як і його громадянський статус. На початку VI ст. до н.е. у Мілеті Іонічному (західне узбережжя Малої Азії) такі мислителі, як Фалес, Анаксимандр і Анаксимен, поклали початок новому типу міркувань про природу, зробивши останню предметом систематичного безпристрасного дослідження (*historia*) і запропонували споглядальну цілісну картину як теорію (*theoria*). Походження світу, його будову, метеорологічні явища перші «натурфілософи» пояснювали, не застосовуючи драматичні образи, властиві древнім теогоніям і космогоніям і грандіозним фігурам споконвічно великих божеств (букв., споконвічних сил): виникнення світу і встановлення порядку вони більше не пояснювали подвигами і сутичками надприродних сил, що складали основу міфу. У їхніх вченнях немає навіть натяку на тих богів, яких офіційна релігія в її різновидах асоціювала із силами природи. Реалістичне трактування мілетських «фізиків» охоплюють буття в його цілісності. За їхнім переконанням, не існує нічого, що не було б природою (*physis*). Люди, божественне, світ утворюють єдиний, однорідний універсум,

який весь знаходиться ніби в одній площині; вони суть частини або аспекти однієї й тієї ж природи (physis), у якій діють ті ж самі сили. Людина може дати відповідь на питання про виникнення цієї природи, її розмаїтості й організацію; «із самого початку», так би мовити, природа діяла точно так само, як зараз і завжди: вогонь як завжди сушить мокрий одяг, а в ситі, якщо його струснути, як завжди залишаються самі великі часточки.

Подібно тому як існує тільки одна природа (physis), що виключає саме поняття надприродного, так існує тільки одна влада, — і та носить суто світський характер. Усе, що мислиться як споконвічне, позбавляється ореола величі і таємничості. Тому до всього «первісного» можна ставитися як до цілком звичайного явища. Для міфологічного мислення повсякденний досвід міг бути зрозумілим і мати сенс лише в порівнянні з прийнятими за еталон «споконвічними» діями богів. Для мілетських же мислителів характерний протилежний підхід. Первісні явища і сили, що утворили світовий лад (космос), розуміються аналогічно процесам, що спостерігаються в повсякденному житті. Відтепер не споконвічне висвітлює і перетворює повсякденне, а навпаки: повсякденне робить споконвічне умоосажним, пропонуючи моделі, що дозволяють зрозуміти, як утворився світ і світовий порядок.

Ця інтелектуальна революція представляється настільки раптовою і глибокою, що її вважали непоясненою в термінах історичної причинності і тому говорили «про грецьке чудо». На іонійській землі розум (логос) ніби раптом звільняється від міфу, подібно тому як завіса спадає з ока. І світло цього розуму, спалахнувши один раз, буде безперестану висвітлювати шлях людському розумові.

Вернан Ж. П. Походження давньогрецької думки: Пер. с фр. - М., 1988. – С. 126-128.

Для закріплення вивченого матеріалу порівняйте уривки з «передфілософської» поеми «Теогонія» (тобто родовід богів) першого відомого давньогрецького поета Гесіода (VIII—VII ст. до н.е.) і власне філософської поеми одного з перших античних філософів Парменіда з Елеї (бл. 540 — бл.470 р. до н.е.) «Про природу», у яких мова йде про одні й ті ж проблеми — пошук основи, з якої починається все існуюче.

3 Питання для самостійного опрацювання:

1. Укажіть, що вважали першоосною відповідно «передфілософ» Гесіод і філософ Парменід.
2. Яким чином Гесіод і Парменід обґрунтовували свій підхід до проблеми першооснови світу?

3. З'ясуйте, що загального у Гесіода і в Парменіда у формі вираження своїх ідей.

4. У чому ви на прикладі поеми Парменіда бачите пережитки міфологічної свідомості в ранній філософській думці?

Гесіод «ТЕОГОНІЯ»

— Насамперед виник Хаос (Бездня), а потім Широкогруда Гея (Земля)...

З Хаосу народилися Ереб (Морок) і чорна Ніч,

А від Ночі почалися Ефір і Зоряниця...

Земля спочатку родила рівне собі

Зоряне Небо (Уран), щоб воно покрило її всюди,

І усіх безсмертних, що живуть на вершині сніжного Олімпу,

І Тартар туманний у надрах Землі,

І Ерос (Любов) — найпрекрасніший серед безсмертних богів.

Народила і високі Гори — чарівні житла

Богинь-Німф, що живуть в ущелистих горах,

Ще родила бурхливу невичерпну безодню — Море,...

А потім,... родила глибоководний Океан,

Кея з Крієм і Гіперіона з Япетом,

Тейю з Реєю і Феміду з Мнемосиною,

Златовінчану Фебу і чарівну Тефію...

Парменід «ПРО ПРИРОДУ»

Нині скажу я, а ти сприйми моє слово, почувши,

Які шляхи для нашого мислення можливі.

Перший говорить, що «є» і «не бути ніяк не може»:

Це — шлях переконання (який Істині супутник).

Шлях другий — що «не є» і «не бути повинно неминуче»:

Ця стежка, говорю я тобі, зовсім безвісна,

Тому що те, чого немає, не можна ні пізнати,

Ні пояснити...

Тому що мислити — це те саме, що й бути...

Можна лише те говорити і мислити, що є; адже буття

Є, а ніщо не є: прошу тебе це обмірковувати <...>.

...Один тільки шлях залишається для того що «Є» —

воно повинне ненародженим бути і не знищуваним також,

Цілим, єдинородним, довершеним і досконалим.

І не «було» воно, і не «буде»,

воно є нині і завжди усе відразу «Є», одне, ціле.

Не знайдеш йому ти породження.
Як, відкіля воно виросло? З не-сущого? Але це не так.
Я не можу ні сказати про нього, ні помислити:
Немислиме воно і невимовне <...>.

*Фрагменти ранніх грецьких філософів. - М., 1989 - Ч. 1.
Від епічних теокосмогоній до виникнення атомістики - С. 35, 295-296.*

Тема 3. АНТИЧНА ФІЛОСОФІЯ. КЛАСИЧНИЙ ПЕРІОД.

ТЕКСТИ ДЛЯ ПРАКТИЧНОЇ РОБОТИ

ВЧЕННЯ ПЛАТОНА Й АРИСТОТЕЛЯ

Найвищими досягненнями античної фізики, безсумнівно, варто вважати філософські вчення Платона й Аристотеля. Найбільш відомий виклад **Платоном** свого погляду на світ в пізньому діалозі **«Держава»**, за яким у літературі міцно закріпилася назва **«Міфу про печеру»**. У ньому Платон бачить світ розділеним на дві частини — «світ ідей», або ейдосів, що представляє собою сукупність ідеальних прообразів реально існуючих матеріальних предметів, і «світ речей», що доступний безпосередньому почуттєвому сприйняттю людини. Пізнання світу ідей уявлялося Платоном як **анамнез** (пригадування) того, що бачила людська душа у світі ідеального буття, коли після смерті переселялася в нове тіло, щоб повернутися в земний «світ речей».

1 Питання для самостійного опрацювання:

1. Що являє собою світ, у якому ми живемо, за Платоном?
2. Як називає Платон людей і чому?
3. Що говориться в приведеному нижче уривку про ідеї? Яка природа ідей: матеріальна чи духовна?
4. Чому «в'язні печери» приймають за істину тіні, що проносяться повз предмети? Що, на вашу думку, хотів сказати цим Платон?
5. Яким шляхом ми можемо одержувати знання про ідеї?
6. Що в нижчеподаному уривку уособлює сонце?
7. Про що, на Ваш погляд, свідчить та обставина, що Платон обрав для викладу своїх філософських поглядів форму міфу? Чи можна назвати розповідь про печеру міфом у точному значенні слова. Аргументуйте позитивну або негативну відповідь.
8. Порівняйте теорію ідей Платона з уявленнями про першооснову попередніх філософів.

... люди ніби знаходяться в підземеллі подібному до печери, де на всю її довжину тягнеться широкий просвіт. З малих років у них там на ногах і на шиї окови, так що людям не зрушити з місця, і бачать вони тільки те, що в них прямо перед очима, тому що повернути голову вони не можуть через ці окови. Люди повернені спиною до світла, що виходить від вогню, який горить далеко у

височині, а між вогнем і в'язнями проходить верхня дорога, обгороджена — глянь-бо — невисокою стіною, подібно до тієї ширми, за якою фокусники поміщають своїх помічників, коли поверх ширми показують ляльок.

— Це я собі уявляю.

— Так уяви ж собі й те, що за цією стіною інші люди несуть різну утвар, тримаючи її так, що її видно поверх стіни; проносять вони і статуї, і всілякі зображення живих істот, зроблені з каменю і дерева. При цьому, як водиться, одні з них розмовляють, інші мовчать <...>.

Коли з когось з них знімуть окови, змусять його раптом встати, повернути шию, пройти, глянути нагору — убік світла, йому буде болісно виконати все це, він не в силах буде дивитися при яскравому сяйві на ті речі, тінь від яких він бачив раніше. І як ти думаєш, що він скаже, коли йому почнуть говорити, що раніше він бачив дрібниці, а тепер, наблизившись до буття і звернувшись до більш справжнього, він міг би знайти правильний погляд? Та ще якщо стануть вказувати на ту або іншу річ, що перед ним мерехтить і ставити запитання, що це таке, до того ж змусять його відповідати! Чи не вважаєш ти, що це вкрай буде складно для нього і він подумає, начебто набагато більше правди в тому, що він бачив раніше, ніж у тому, що йому показують тепер?

— Звичайно, він так подумає.

— А якщо змусити його дивитися прямо на саме світло, хіба не заболять у нього очі, і не повернеться він бігом до того, що він у силах бачити, вважаючи, що це дійсно достовірніше тих речей, що йому показують?

— Так, це так <...>.

— Отож, ... це уподібнення варто застосувати до усього, що було сказано раніше: область, що охоплюється зором, подібна темниці, а світло від вогню уподібнюється в ній могутності Сонця. Сходження і споглядання речей, що знаходяться у височині, — це підйом душі в область умоосяжного ...

Платон. Держава // Зб. тв: У 4 т. - М., 1994. - Т. 3. - С. 295-298.

2 Питання для самостійного опрацювання:

1. Що має на увазі Аристотель під сутністю? Як, на вашу думку, співвідносяться аристотелівські сутності і платонівські ідеї?

2. Які два начала містяться в сутностях? Яке з начал можна вважати активним, а тому первинним, а яке — пасивним?

3. Назвіть чотири види причин за Аристотелем. Яка з зазначених Аристотелем причин є найбільш істотною для предмета?

4. Що таке «першодвигун»? Визначите основні властивості «першодвигуна». Якою з 4-х причин стосовно світу виступає першодвигун?

5. Порівняйте аристотелевську форму й ідею Платона, які, як відомо, виступають ідеальними формами або зразками реальних речей.

[СУТНІСТЬ. МАТЕРІЯ І ФОРМА]

...суть буття кожної речі, позначення якої є її визначення, також називається її сутністю (Метафізика, 1017 Б).

... якщо існують причини і начала для природних речей, з яких як перших [ці речі] виникли не за збігом, але кожна відповідно до сутності, за якою вона іменується, [то варто визнати, що] усе виникає на основі субстрату і форми. Отже ясно, що виникаюче виникає з зазначених [начал]... Що стосується природи основи, то вона пізнавана за аналогією: як відноситься мідь до статуї, або дерево до ложа, або матеріал і безформене [речовина] ще до прийняття форми до всього, що має форму, так і вона відноситься до сутності, до визначеного й існуючого предмета (Фізика, 190 б-191 а).

[ЧОТИРИ РОДИ ПРИЧИН]

А про причини говориться в чотирьох значеннях: одною такою причиною ми вважаємо сутність, або суть буття речі (адже кожне «чому» зводиться в остаточному підсумку до визначення речі, а перше «чому» і є причина і начало); іншою причиною ми вважаємо матерію, або субстрат; третьою — те, відкіля початок руху; четвертою — причину, протилежну останній, а саме «те, заради чого», або благо (тому що благо є мета усякого виникнення і руху) (Метафізика, 983 а).

Причиною називається [1] той зміст речі, з чого вона виникає; наприклад, мідь — причина статуї і срібло — причина чаші, а також їхні роди суть причини; [2] форма або прообраз, а це є визначення суті буття речі, а також роди форми, або прототипу (наприклад, для октави — відношення двох до одного і число взагалі), і складові частини визначення; [3] те, звідкіля бере перший свій початок зміна або перехід у стан спокою; наприклад, порадник є причина, і батько — причина дитини, і взагалі те, що виробляє є причина виробленого, і те, що змінює — причина того, що змінюється; [4] ціль, тобто те, заради чого, наприклад, ціль гуляння — здоров'я (Метафізика, 1013 а).

[ПЕРШОДВИГУН]

Якщо ж необхідно, щоб усе, що рухається приводилося в рух чим-небудь — або тим, що приводиться в рух іншим, то необхідно повинний бути перший двигун, що не рухається іншим, і якщо він перший, то в іншому немає необхідності (адже неможливо, щоб те, що рухає і рухається іншим складало нескінченний ряд, тому що в нескінченному ряді немає першого). І от якщо, таким чином, усе що рухається приводиться в рух чим-небудь, а перший двигун не

приводиться в рух [нічим] іншим, те необхідно, щоб він надавав руху сам собі (Фізика, 256 а).

З наступного також стане ясно, що першому двигунові необхідно бути єдиним і вічним. Адже ми довели [гл. 1], що рух повинний існувати завжди. Але якщо він існує завжди, він необхідно повинен бути безперервним, так як завжди існуюче безперервне, а слідуючи одне за одним не неперервне. Але в такому випадку, якщо воно неперервне, воно одиничне. Єдиним же буде [рух], вироблений одним двигуном в одному рухомому [предметі], тому що, якщо він буде рухати один раз одне, один раз інше, рух у цілому не буде безперервним, а послідовним (Фізика, 259 а).

...ясно, що перший двигун, і притім нерухомий, не може мати величини, тому що якщо він має величину, йому необхідно бути або кінцевим або нескінченним. Що нескінченне не може мати величини, було доведено раніш, у [перших] книгах «Фізики», а що кінцеве не може мати безкінечної сили і що неможливо чому-небудь приводитися в рух кінцевою тривалістю нескінченного часу, це доведено тепер... А перший двигун рухає вічним рухом протягом нескінченного часу. У такий спосіб ясно, що він неподільний, не має ні частин, ні будь-якої величини (Фізика, 267 Б).

Аристотель. Метафізика // Соч 4 т - М, 1975 - Т. 1. - С. 70, 146, 157, 189;

Аристотель. Фізика // Соч. У 4т - М, 1981.- Т 3 - С. 76-77, 234-235, 242, 262.

АНТИЧНА ЕТИКА. СОКРАТ.

Першим мислителем, у творчості якого етична проблематика стала переважаючою, був афінянин **Сократ** (470/469 - 399 р. до н.е.).

Прекрасним прикладом етичного способу міркування Сократа може служити невеликий уривок зі «**Спогадів про Сократа**» його сучасника **Ксенофонта**, відомого письменника і воєначальника. У ньому передається бесіда Сократа про поняття «справедливість» з молодим афінянином Евфідемом, що, за словами Ксенофонта, мав «велике зібрання творів славнозвісних поетів і філософів, через це вважав себе освіченішим своїх однолітків і мав великі надії затьмарити всіх ораторським талантом і здатністю до політичної діяльності»

3 Питання для самостійного опрацювання:

1. До якого висновку щодо поняття «справедливість» приходить Сократ?

2 Чому, на вашу думку, співрозмовник Сократа не зумів дати визначення «справедливості»?

3. На якій підставі Сократ вважає самопізнання основою моральної поведінки? Чи згодні ви з його етичною позицією? Чи не здається вам, що в такий спосіб Сократ ставить сутність моральності в залежність від особистості кожної окремої людини?

4. У чому в даній бесіді проявилася знаменита іронія Сократа?

5. Як ви думаєте, які питання задав би Сократ сучасній молодій людині і які відповіді на них одержав би?

- Чи мені не вміти розповісти про справи справедливості? - сказав Евфідем. Клянуся Зевсом, також і про справи несправедливості: чимало таких справ щодня можна бачити і чути.

- Чи не хочеш, - запропонував Сократ, - ми напишемо тут дельту, а тут альфу? Потім, що покажеться нам справою справедливості, те будемо ставити в графу з дельтою, а що — справою несправедливості, те в графу з альфою?

- Якщо ти вважаєш це потрібним, пиши, - відповідав Евфідем.

Сократ написав букви, як сказав, і потім запитав: - Тож, чи існує на світі не-правда?

- Звичайно, існує, - відповів Евфідем.

- Куди ж нам її поставити? - запитав Сократ.

- Безсумнівно, у графу несправедливості, - відповідав Евфідем.

- І обман існує? - запитав Сократ.

- Звичайно, - відповідав Евфідем.

- А його куди поставити? - запитав Сократ.

- І його, безсумнівно, у графу несправедливості, - відповідав Евфідем.

- А злочинство?

- І його теж, - відповідав Евфідем.

- А викрадення людей для продажу в рабство?

- І його теж.

- А в графі справедливості нічого з цього в нас не буде поставлено, Евфідем?

- Це був би абсурд.

- А що, якщо хто-небудь, обраний у стратеги, перетворить у рабство і продасть жителів несправедливого ворожого міста, чи скажемо ми про нього, що він несправедливий?

- Звичайно, ні, - відповідав Евфідем.

- Чи не скажемо, що він чинить справедливо?

- Звичайно.

- А що, якщо він, воюючи з ними, буде їх обманювати?

- Справедливо і це, - відповідав Евфідем.

- А якщо буде красти і грабувати їхнє добро, чи не буде він чинити справедливо?

- Звичайно, - відповідав Евфідем, - але спершу я думав, що твої питання стосуються тільки друзів.

- Виходить, - сказав Сократ, - що ми поставили в графу несправедливості, це все, мабуть, варто було б поставити й у графу справедливості?

- Очевидно, так, - відповідав Евфідем.

- Так чи не хочеш, - запропонував Сократ, - ми це так і поставимо і зробимо нове визначення, що стосовно ворогів такі вчинки справедливі, а стосовно друзів несправедливі і стосовно них, навпаки, варто бути як можна правдивішим?

- Цілком правильно, - відповідав Евфідем.

- А що, - сказав Сократ, - якщо який стратег, бачачи занепад духу в солдатів, збреше їм, начебто підходять союзники, і цією неправдою підніме дух у війська, — куди нам поставити цей обман?

- Мені здається, у графу справедливості, - відповідав Евфідем.

- А якщо синові потрібні ліки і він не хоче приймати їх, а батько обдурить його і дасть ліки під виглядом їжі і завдяки цій неправді син видужає, — цей обман куди поставити?

- Мені здається, і його туди ж, - відповідав Евфідем.

- А якщо хто, бачачи друга в розпачі і боячись, як би він не наклав на себе руки, украде або відніме в нього меч або іншу подібну зброю, — це куди поставити?

- І це, клянуся Зевсом, у графу справедливості, - відповідав Евфідем.

- Ти хочеш сказати, - помітив Сократ, - що і з друзями не у всіх випадках треба бути правдивим?

- Звичайно, ні, клянуся Зевсом; я беру назад свої слова, якщо дозволиш, - відповідав Евфідем.

- Так, - сказав Сократ, - краще дозволити, ніж ставити не туди, куди потрібно. А коли обманюють друзів для шкоди їх (не залишимо і цього випадку без розгляду), хто несправедливіший, — хто робить це добровільно чи хто мимоволі? <...>.

- Клянуся богами, Сократ, - сказав Евфідем, - я був упевнений, що користуюся методом, що більше усього може сприяти освіті, що підходить для людини, яка прагне моральної досконалості. Тепер уяви мій розпач, коли я бачу, що моя колишня робота не дала мені можливості відповідати навіть на питання з тієї області, що повинна бути мені найбільш відома, а іншого шляху до моральної досконалості у мене немає!

Отут Сократ запитав: Скажи мені Евфідем, у Дельфи ти коли-небудь ходив?

- Навіть два рази, клянуся Зевсом, - відповідав Евфідем.

- Помітив ти на храмі десь напис: «Пізнай самого себе?»

- Так.

- Що ж, до цього напису ти віднісся байдуже чи звернув на нього увагу і спробував спостерігати, що ти собою являєш?

...А то хіба не очевидно, - продовжував Сократ, - що знання себе дає людям дуже багато благ, а омана щодо себе — дуже багато нещасть. Хто знає себе, той знає, що для нього корисно, і ясно розуміє, що він може і чого не може. Займаючись тим, що знає, він задовільняє свої потреби і живе щасливо, а не беручись за те, чого не знає, не робить помилок і уникає нещасть.

Ксенофонт. Спогади про Сократа. - М., 1993. - С. 119 – 123.

Тема 4. ФІЛОСОФІЯ СЕРЕДНІХ ВІКІВ

ТЕКСТИ ДЛЯ ПРАКТИЧНОЇ РОБОТИ

Одним з найвідоміших представників **апологетики** вважається олександрійський філософ і богослов **Оріген** (бл. 185—253/254). Вашій увазі пропонуються уривки з його роботи «**Про начала**», де уперше християнське віровчення було викладено систематично, а тому яскраво проглядаються особливості апологетичної філософії.

1 Питання для самостійного опрацювання:

1. З якими запереченнями філософів-язичників проти відомого християнського догмата про створення світу в часі, на основі якого створюється християнське літочислення, сперечається Оріген?

2 Яким «народним віруванням» і античним філософським уявленням про людину протиставляє Оріген християнське вчення про загробне воздаяння? Наскільки успішно, на вашу думку, йому вдається вирішити поставлену задачу?

3. Які два способи аргументації використовує Оріген для спростування можливих заперечень проти християнської догматики?

4. Спробуйте пояснити, чому міркування Орігена про здавалося б суто релігійні питання можна вважати також і філософськими?

[ПРО ТЕ, ЩО СВІТ ПОЧАВСЯ В ЧАСІ]

Якщо світ почав існувати з відомого часу, то що робив Бог до початку світу? Адже нечесливо і разом з тим безглуздо називати природу Божу бездіяльною чи нерухомою, або думати, що доброта ніколи не благодворила, і всемогутність колись (ні над чим) не мала влади. Так звичайно заперечують нам, коли ми говоримо, що цей світ одержав початок у часі, і навіть на підставі свідчення Писання, обчислюємо літа його існування. І я не думаю, щоб на ці заперечення легко міг відповісти хто-небудь з єретиків з погляду свого вчення.

Ми ж відповімо послідовно, зберігаючи правила благочестя: ми скажемо, що Бог уперше почав діяти не тоді, коли створив цей видимий світ; але ми віримо, що як після руйнування цього світу буде інший світ, так і раніше існування цього світу були інші світи. Те й інше ми підтвердимо авторитетом божественного Писання. Що буде інший світ після цього світу, про це учить Ісайя, говорячи: «нове небо і нову землю, що Я створю, завжди будуть перед лицем моїм, говорить Господь (Іс 66, 22). А що до цього світу були інші світи, це по-

казує Екклізіаст, говорячи: «Що було, те і буде; і що робилося, те і буде робитися, і немає нічого нового під сонцем. Буває щось, про що говорять: дивися, ось це нове; але це було вже в століттях, що були раніше нас» (Еккл 1, 9— 10). Ці свідчення доводять те й інше разом, тобто, що століття були колись (цього світу) і будуть після (нього).

[ВІРА У ВОСКРЕСІННЯ ТІЛА]

Що загине за народними віруваннями, те не загине за вченням віри або істини. Так, на думку недосвідчених і невірних, наше тіло після смерті загине, і від субстанції його зовсім нічого не залишиться. Ми ж, хто вірує у воскресіння тіла, розуміємо, що смерть здійснює тільки зміну тіла, субстанція ж його, звичайно, продовжує існувати і, з волі Творця, у свій час знову буде відновлена для життя і знову піддається зміні, так що тіло, що було спочатку з землі земним, потім унаслідок смерті, розклавшись і повернулося знову в порошок і землю, — тому що порошок ти, — говорить, — і в порошок повернешся» (Побут 3, 19), знову повстане з землі і вже після цього досягне слави тіла духовного, згідно з достоїнством душі, яка буде жити в ньому.

Оріген. Про начала. - Самара, 1993. - С. 231-232, 242-243.

Найбільшим представником патристики є **Августин Аврелій (Блаженний)** (354-430 р.) — єпископ м. Гіппона (Пн. Африка), християнський теолог, церковний діяч. У творчості Августина, що заклала основи філософії західноєвропейського Середньовіччя, найбільше помітно виступають дві основні проблеми: проблема людини і її зв'язків з Богом («Сповідь») і концепція історії як єдиного всесвітньо-історичного процесу, що здійснюється в ім'я досягнення поставленої Богом мети, завдяки якій Августина називають родоначальником філософії історії («Про Град Божий»).

2 Питання для самостійного опрацювання:

1. Як і з чого створив Бог світ і людину?
2. Який атрибут (невід'ємна властивість) дозволив Богові здійснити акт Творення?
3. Чому було необхідно, щоб Бог створив світ саме з нічого?
4. Чим божественне Творення відрізняється в Августина від людської творчості?
5. Що таке філософія в Августина? Чи можна, з його погляду, пізнати істину світу?
6. Для чого необхідно людині пізнання?

7. Які два шляхи пізнання світу бачаться Августину? Які переваги виявляє Августин у кожному з цих шляхів і кому він їх призначає?

8. Який з розглянутих Августином шляхів пізнання здатний найближче підвести людину до пізнання божественних істин?

9. Що є вмістищем розуму в людині? Як у ньому поєднуються розум і почуття? Який з цих двох компонентів, на думку Августина, повинний узяти гору в процесі пізнання?

10. Що таке Град Земний і Град Божий в Августина? Який між ними зв'язок? Хто є громадянами кожного з Градів?

11. Пояснить, як в ідеї Граду Божого Аврелій Августин стверджує все-світньо-історичну єдність людства?

12. Яку кінцеву мету в історії людства бачить А. Августин?

[ТЕОРІЯ КРЕАЦІОНІЗМУ]

Спочатку створив Бог небо і землю (Бут 1,1). Як же Ти створив їх? І які засоби, які приготування, який механізм вжив Ти для цієї величної справи? Звичайно, Ти діяв не як людина-художник, що творить якусь річ з речі ж (тіло з тіла) за своїм розумінням, маючи можливість дати їй таку форму, яку вказують їй можливості її розуму. Відкіля ж душа цього художника могла одержати таку здатність, як не від Тебе, Який створив її? Притому він дає форму матерії вже існуючої, щоб виробити з неї іншу річ за своїм розумінням; для цього він вживає то землю, то камінь, то дерево, то золото й тому подібні предмети. Відкіля ж і ці предмети одержали б своє буття, якби Ти не створив їх? Цей художник-людина усім зобов'язаний Тобі: Ти улаштував його тіло так, що воно за допомогою різних членів робить різні дії, а щоб ці члени були здатні до діяльності, Ти вдихнув у тілесний склад його душу живу (Бут 11, 7), що рухає і керує ними; Ти надав йому і матеріал для художніх робіт; Ти дарував йому і здатність розуму, щоб осягати таємниці мистецтва і наперед охоплювати думкою те, що уявляє він виробити; Ти ж наділив його і тілесними почуттями, що служать йому провідником між тілесною і духовною його природою, так що світ тілесний і світ духовний знаходяться в нього за допомогою цих почуттів у спілкуванні... Але як Ти твориш усе це? Як створив Ти, усемогутній Боже, небо і землю? Звичайно, не на небі і не на землі творив Ти небо і землю; ні в повітряних країнах, ні в глибинах морських, тому що і повітря, і вода належать до неба і землі; не могло це здійснитися ніде й у цілому світі, щоб світ творився у світі, тому що світу не було до створення його і він ніяк не міг бути поприщем свого творення. Чи не було в Тебе під руками якоїсь матерії, з якої міг Ти створити небо і землю? Але відкіля взялася б ця матерія, не створена Тобою, а тим часом, вона послужила матеріалом для Твоєї творчості? Припущенням такої матерії неминуче

обмежувалася б твоя всемогутність... До творення Твого нічого не було, крім Тебе, і... все існуюче залежить від Твого буття (Сповідь XI, 5).

[ВЧЕННЯ ПРО ПІЗНАННЯ. ВІРА І РОЗУМ]

До вивчення наук веде нас двоякий шлях — авторитет і розум. Стосовно часу має першість авторитет, а стосовно сутності справи — розум. Тому що першому віддається перевага, коли потрібно виявити схильність, а інше найбільше цінується при досягненні. Отже, хоча авторитет людей добрих є кориснішим для неосвіченої юрби, а розум пристойніше для вчених, однак оскільки кожна людина робиться освіченою з неосвіченої, а кожен неосвічений не може знати того, яким він повинний з'явитися перед людьми, що учать, і за допомогою якого життя може зробитися здатним до навчання, то для всіх бажаючих учитися великому і таємному дверима до цього служить лише авторитет...

Одна справа, коли ми віримо авторитету, й інша, - коли розуму. Віра в авторитет значно скорочує справу і не вимагає ніякої праці. Якщо вона тобі подобається, ти можеш прочитати багато такого, що про це написано. Такі люди, яких завжди величезна більшість, якщо бажають осягати істину розумом, досить легко обдурюються подобою розумних висновків і впадають у такий неясний і шкідливий напрям думок, що протверезитися і звільнитися від нього не можуть ніколи або можуть тільки самим тяжким для них шляхом. Таким корисніше всього вірити найвищому авторитетові і відповідно йому вести життя. Якщо ти вважаєш це безпечніше, я не тільки не заперечую проти цього, а навіть досить схвалюю. Але якщо ти не можеш приборкати в собі того жагучого бажання, під впливом якого зважився дійти до істини шляхом розуму, ти повинний терпляче виносити безліч довгих окольних шляхів, щоб вів тебе той розум, який один тільки повинний називатися розумом, тобто розум істинний, і не тільки істинний, але і точний і далекий усякої подоби хибності (якщо тільки можливо для людини яким-небудь чином досягти цього), так, щоб тебе не могли відвернути від нього ніякі міркування, помилкові або істинно-подібні (Про кількість душі, VII).

Душа ж людська за допомогою розуму і знання, про які в нас мова і які незрівнянно вище почуттів, піднімається, наскільки може, над тілом і з задоволенням насолоджується тим задоволенням, що усередині неї; а чим більше вдається до почуттів, тим більше робиться людина схожою на худобу (Про кількість душі, XXVIII).

[ТЕОЛОГІЯ ІСТОРІЇ]

Для того щоб рід людський не тільки поєднати взаємно подібністю природи, але і зв'язати в узгоджену єдність світу у відомому значенні узами кровного споріднення, Богові завгодно було створити людей від однієї людини... Звідси вишло, що, хоча така безліч і такі численні народи, що живуть на земній поверх-

ні кожний за особливими статутами і звичаями, і розрізняється між собою численною розмаїтістю мов, зброї, начиння, одягів, проте існувало завжди не більш як два роди людського спілкування, що ми, дотримуючись Писань своїх, справедливо можемо називати двома градами. Один з них складається з людей, що бажають жити у світі свого роду по плоті; інший — з бажаючих жити також за духом. Коли кожний з них досягає свого бажання, кожний у світі свого роду і живе (Про Град Божий, XIV, 1).

Громадян земного граду народжує зіпсована гріхом природа, а громадян граду небесного народжує благодать, що звільняє природу від гріха; чому ті називаються судинами гніву Божого, а ці — судинами милосердя (Про Град Божий, XV, 2).

Отже, цей небесний град, поки знаходиться в земних мандрах, закликає громадян із усіх народів і набирає мандрівне суспільство у всіх мовах, не надаючи значення тому, що є різного в правах, законах і установах, якими світ земний встановлюється або підтримується; нічого з останнього не скасовуючи і не руйнуючи, а, навпаки, зберігаючи і дотримуючи усе, що хоча в різних народів і по-різному, але направляється однією й тією ж метою земного світу, якщо тільки не перешкоджає релігії, що учить шануванню єдиного найвищого й істинного Бога (Про Град Божий, XIX, 17).

Весь людський рід, життя якого від Адама до кінця нинішнього століття є ніби життя однієї людини, керується за законами божественного промислу так, що є розділеним на два роди. До одного з них належить юрба людей нечестивих, що носять образ земної людини від початку до кінця століття. До іншого — ряд людей, відданих єдиному Богові, але від Адама до Іоанна Хрестителя, що проводили життя земної людини в деякій рабській праведності; його історія називається Старим завітом, так би мовити, який обіцяв земне царство, і уся вона є не що інше, як образ нового народу і Нового завіту, що обіцяє царство небесне. Тим часом тимчасове життя останнього народу починається з моменту приходу Господа в приниженні і [продовжується] до самого дня суду, коли він з'явиться в славі своїй. Після цього дня, зі знищенням старої людини, відбудеться та зміна, що обіцяє ангельське життя; тому що всі ми повстанемо, але не усі змінимося (1 Кор. 15, 51). Народ благочестивий повстане для того, щоб залишки своєї старої людини перемінити на нову; народ же нечестивий, що жив від початку до кінця старою людиною, повстане для того, щоб піддатися повторній смерті. (Про істинну релігію, XXVII).

Августин А. Твори // Антологія світової філософії: У 4-х т. - М, 1969. — Т.І. -Ч.2. - С. 584-605.

3 Питання для самостійного опрацювання:

1. Назвіть п'ять шляхів доказу Буття Божого Тома Аквінського.

2. Спробуйте визначити, у яких доказах і в чому Т. Аквінський спирається на наступні положення філософії Арістотеля: вчення про «першодвигун», вчення про 4-и види причин, вчення про «ентелехії».

1. (Цей шлях бере за основу розуміння руху). Усе, що рухається, має своєю причиною щось інше, оскільки ніщо не може бути одночасно й у тому ж самому відношенні тим, що рухається, і тим, що призводить до руху. Проте нескінченна передача руху від одного предмета до іншого неможлива, бо тоді не було б першодвигуна, а отже, й ніякого двигуна взагалі. Рух тоді був би неможливим. Щоб пояснити причину руху в цілому, треба ввести поняття якогось першодвигуна, який рухає все, не отримуючи руху ні від кого, а це є Бог.

2. (Цей шлях бере за основу поняття про дійову причину). У всіх речах простежується послідовність дійових причин, але не виявлено нічого, що б було своєю власною причиною. Така річ повинна була б передувати сама собі. Якби ряд причин йшов у нескінченність, не було б причини взагалі, а, отже, й наслідків, що суперечить станові речей. Отже, необхідним є припустити якусь первинну дійову причину, яка називається Богом.

3. (Цей шлях бере за основу поняття можливості й необхідності). Жодна річ, для якої є можливим і бути, і не бути, не може мати вічне буття, адже якщо щось має можливість перейти до небуття, рано чи пізно зробить це, а відтак у світі перестане існувати все. Якби не було нічого сущого, то нічого не могло б перейти до буття й нічого б не існувало. Отже, не все суще є випадковим, у світі є також і щось необхідне. Між тим неможливо, щоб ряд необхідних сутностей ішов у нескінченність. Тому слід припустити якусь необхідну сутність, що не має зовнішньої причини своєї необхідності і складає причину необхідності усього іншого, а це є Бог.

4. (Цей шлях спирається на різні ступені, що виявляються в речах). Усі предмети мають різну міру досконалості, наближаючись до чогось найдосконалішого. Те, що є найдосконалішим, є причиною досконалості інших. Отже, існує якась сутність, що є для всіх сутностей причиною їхньої досконалості, а така сутність називається Богом.

5. (Цей шлях бере за основу розпорядок природи). Предмети, позбавлені розуму (природні тіла), підпорядковуються якійсь доцільності. Проте вони не можуть досягнути мети випадково, отже, ними керує чиясь свідома воля. Отже, існує розумна істота, яка визначає мету для всього, що відбувається в природі, а ця істота називається Богом.

Тома Аквінський. Сума теологій// Боргош Ю. Тома Аквінський. - 2е вид.- М., 1975. - С. 70-71, 73-76, 145-148

Тема 5. ФІЛОСОФІЯ ЕПОХИ ВІДРОДЖЕННЯ

ТЕКСТИ ДЛЯ ПРАКТИЧНОЇ РОБОТИ

1 Питання для самостійного опрацювання:

1. На якій підставі М. Кузанський вважає, що наш розум не в змозі досягнути абсолютну істину?
2. Яку мету в такому випадку повинний переслідувати процес пізнання?

[ТЕОРІЯ «УЧЕНОГО НЕЗНАННЯ»]

Наш кінцевий розум, рухаючись шляхом уподібнень, не може... точно досягнути істину речей. Адже істина не буває більша і менша, вона полягає в чомусь неподільному і, крім як самою ж істиною, нічим у точності обмірювана бути не може, як коло, буття якого полягає в чомусь неподільному, не може бути обмірюване не-колом. Не будучи істиною, наш розум теж ніколи не досягає істину так точно, щоб уже не міг досягати її усе точніше без кінця, і відноситься до істини, як багатокутник до кола: будучи уписаний у коло, він тим йому подібніший, чим більше кутів має, але навіть при множенні своїх кутів до нескінченності він ніколи не стане дорівнювати колу, якщо не ототожниться з ним.

Отже, про істину ми явно знаємо тільки, що є вона невловима: наш розум відноситься до істини, як можливість — до абсолютної необхідності, що не може бути ні більшою, ні меншою, ніж вона є. Недарма суть речей, істина суцього, незбагненна у своїй чистоті, і, хоч філософи її розшукують, ніхто не знайшов її як вона є. І чим глибше буде наша вченість у цьому незнанні, тим ближче ми приступимо до істини.

Кузанський Н. Про учене незнання // Соч.: У 2 т. - М., 1979. - Т. 1. - С. 53-54.

В епоху Відродження розвиваються нові уявлення про Всесвіт. Багатовікову геоцентричну традицію Арістотеля — Птолемея про устрій Всесвіту і Сонячної системи, у центрі якої нібито знаходилася Земля, спростувало вчення польського астронома і мислителя **М. Коперника** (1473-1543). Він обґрунтував новий геліоцентричний погляд, відповідно до якого в центрі Сонячної системи знаходиться не Земля, як вважалося раніше, а Сонце.

2 Питання для самостійного опрацювання:

1. Якими аргументами М. Коперник доводить кулясту форму Землі?
2. Який зримий еквівалент обертанню небесних тіл навколо Сонця знаходить М. Коперник?
3. На якій підставі він стверджує, що Земля обертається навколо Сонця, а не являє собою нерухомий центр світу?
4. Які елементи уявлень М. Коперника про устрій Всесвіту підтверджуються даними сучасної науки, а які — ні?

Насамперед ми повинні зазначити, що світ є кулястим або тому, що ця форма найдосконаліша з усіх і не має потреби ні в яких скріпах і вся являє цілісність, або тому, що ця форма серед усіх інших має найбільшу місткість, що найбільше підходить тому, що повинне охопити і зберегти все, або ж тому, що таку форму, як ми зауважуємо, мають і самостійні частини світу, саме Сонце, Місяць і зірки; або тому, що такою формою прагнуть обмежити себе усі предмети, як можна бачити на водних краплях та інших рідких тілах, коли вони хочуть бути обмежені своєю вільною поверхнею. Тому ніхто не засумнівається, що така форма надана і божественним тілам.

Земля теж є кулястою, тому що вона з усіх боків прагне до свого центра... Це можна знайти в такий спосіб ... мореплавці бачать, що такою ж формою обмежуються і води, тому що земля, не видима з палуби, може бути замічена з верхівки щогли. Навпаки, якщо на верхівці щогли помістити що-небудь сяюче, то при віддаленні корабля від землі ті, хто залишається на березі бачать, що воно потроху опускається, поки, нарешті, не сховається, ніби заходячи <...>.

Потім будемо пам'ятати, що рух небесних тіл круговий. Дійсно, рухливість сфери виражається тим, що вона обертається навкруги, самою цією дією відображаючи свою форму в найпростішому тілі, у якому не можна знайти ні початку, ні кінця, ні відрізнити однієї частини від іншої, коли вона рухається сама в собі, проходячи через одне й те ж, однак унаслідок численності сфер існує багато різних рухів. Саме очевидне з усіх — добове обертання..., тобто тривалість дня і ночі. Думають, що цим рухом переміщається зі сходу на захід увесь світ, за винятком тільки Землі. Цей рух є мірою усіх рухів, тому що навіть сам час ми вимірюємо переважно числом днів.

Крім цього, ми бачимо й інші, ніби протилежні рухи, тобто з заходу на схід, а саме Сонця, Місяця й п'яти планет. Сонце відміряє рік, Місяць — місяці — найкраще відомі міри часу, і кожна з п'яти планет робить своє колообертання.

Більшість авторів погоджуються з тим, що Земля спочиває в середині світу, так що протилежну думку вони вважають неприпустимою і навіть гідною осмі-

яння. Однак, якщо ми розберемо справу уважніше, то виявиться, що це питання ще не вирішене остаточно, і тому ним ніяк не можна зневажати.

Дійсно, усяка зміна місця, що представляється нам, відбувається внаслідок руху предмета, що спостерігається, або спостерігача або, нарешті, унаслідок неоднаковості переміщень того й іншого, тому що не може бути замічений рух тіл, що однаково переміщаються стосовно того самого (я маю на увазі рух між тим, що спостерігається і спостерігачем). Але ж Земля є тим місцем, з якого спостерігається згадане небесне кругообертання.

Таким чином, якщо ми надамо Землі якийсь рух, той цей рух виявиться таким же і в усьому, що знаходиться поза Землею, але тільки в протилежну сторону, що ніби проходить мимо; таким насамперед буде і добове обертання. Ми бачимо, що воно охоплює увесь світ, за винятком Землі і того, що її безпосередньо оточує. А якщо допустити, що небо зовсім не має такого руху, а обертається з заходу на схід Земля, то всякий, хто це серйозно обміркує, знайде, що усі видимі сходи і заходи Сонця, Місяця і зірок будуть відбуватися точно так само...

Коперник Н. Про обертання небесних сфер. - М., 1964.- С. 18-22.

Ідеї М. Коперника розвивав видатний італійський мислитель **Галілео Галілей** (1564-1642), який завдяки своїм науковим дослідженням і винаходам (телескоп) зробив ряд важливих астрономічних відкриттів (гори на Місяці, плями на Сонці, супутники Юпітера), що підтверджували відкриття Коперника і доводили відому ще античності (Анаксагор) думку про єдність земних і небесних явищ. Поплатився життям за свої передові ідеї про нескінченність Всесвіту і множинність складових його світів, про можливості неземних форм життя італійський мислитель **Джордано Бруно** (1548-1600). Уривки з його знаменитого твору **«Про нескінченність, всесвіт і світи»** приводяться нижче.

3 Питання для самостійного опрацювання:

1. Який головний аргумент використовує Дж. Бруно, обґрунтовуючи нескінченність Всесвіту і складових його світів?
2. Який загальний устрій Всесвіту в цілому і кожного зі світів окремо? У якому співвідношенні один з одним, з нашою Землею і Сонячною системою знаходяться ці незліченні світи?
3. Яким шляхом людина здатна пізнати істинний устрій Всесвіту?
4. Які пануючі уявлення підривала концепція Дж. Бруно?
5. Що говорить Дж. Бруно про можливості життя в інших світах?

6. Чи узгоджуються космологічні погляди італійського мислителя з даними сучасної науки?

...сама природа має нескінченний простір не внаслідок досконалості своїх вимірів або тілесного обсягу, але внаслідок досконалості самої природи і видів тіл; тому що нескінченна перевага незрівнянно краще уявляється в незліченних індивідуумах, ніж у тих, котрі обраховані і кінечні. Тому необхідно, щоб існувала нескінченна подоба недоступного божественного лику, у подібності до якого знаходилися б як нескінченні члени незліченні світи, які суть інші світи. Подібний тому, як добре те, що може існувати і існує цей світ, не менш добре і те, що могли, і можуть бути, і існують незліченні світи, подібні цьому <..>.

Безмірний, нескінченний всесвіт складений з цих просторів і тіл, що містяться у ньому ... я не знаю, чи усі світи нерухомі або ж лише велика частина їх і чи рухаються одні з них навколо інших; адже цього ніхто не спостерігав дотепер, а крім того це і нелегко спостерігати. Точно так само нелегко спостерігати поступальний хід і рух віддаленої речі, що на великій відстані начебто не змінює свого місця, як це ми бачимо на кораблях, що знаходяться у відкритому морі. Але як би то не було, оскільки всесвіт нескінченний, необхідно, щоб існувала безліч сонць; тому що неможливо, щоб теплота і світло одного-єдиного сонця могли випромінюватися по безмірному всесвіту. Тому потрібно прийняти, що існують ще незліченні сонця, з яких багато для нас помітні у вигляді маленьких тіл, але деякі можуть нам здаватися меншими зірками, хоча насправді, вони набагато більше тих, які здаються нам надзвичайно великими <...>.

На цих світах живуть живі істоти, що обробляють їх, самі ж ці світи — найперші і найбільш божественні живі істоти всесвіту; і кожний з них точно також складений з чотирьох елементів, як і той світ, у якому ми знаходимося, з тою тільки відмінністю, що в одних переважає одна активна якість, в інших же — інша, чому одні чуттєві до води, інші ж до вогню.

Бруно Дж. Про нескінченність, всесвіт і світи // Бруно Дж. Діалоги. - М, 1949 -С. 311-312, 361, 365-366, 441.

Гуманісти Відродження

Про місце людини у світі і свободу її волі

Найвідомішим добутком, у якому знайшло закінчене вираження і філософське обґрунтування гуманістичне вчення про високе призначення людини і про винятковість людської природи, безумовно, варто вважати «Промову про достоїнство людини» Джованні Піко делла Мірандоли (1463-1494). Спочатку ця промова повинна була служити вступним сло-

вом на диспуті, де передбачалося обговорити «900 тез про усе, що пізнавано» цього гуманіста.

4 Питання для самотійного опрацювання:

1. Яке місце у світі традиційно приділялося людині античною і середньовічною філософією і які якості це місце людині забезпечувало?

2. Який «жереб.., завидний не тільки для тварин, але для зірок і потойбічних душ», призначає людині Піко делла Мірандола?

3. Завдяки якій властивій людській природі властивості, на думку автора «Промови», людина займає виняткове місце у світі і є «самою щасливою із усіх живих істот і гідною загального захоплення»?

4. У яких твердженнях ця «Промова», на ваш погляд, настільки суперечила офіційній теологічній доктрині, що її зміст, так само як і зміст усіх 900 тез, було оголошено єретичним?

Я прочитав, шановні батьки, у писаннях арабів, що коли запитали Абдаллу Сарацина, що здається йому самим дивним у світі, то він відповів, що немає нічого більш чудового, ніж людина. Цій думці відповідають і слова Меркурія: «О Асклепій, велике чудо є людина!» Коли я міркував про значення цих висловів, мене не задовольняли ті численні аргументи на користь переваги людської природи, що приводять багато хто: людина є посередник між усіма створіннями, близький до вищого і пан над нижчими, тлумач природи в силу проникливості розуму, ясності мислення і допитливості інтелекту, проміжок між незмінною вічністю і поточним часом...

...Зрештою мені здалося, що я зрозумів, чому людина є самою щасливою із усіх живих істот і гідною загального захоплення і який жереб був їй приготований серед усіх інших доль, завидний не тільки для тварин, але для зірок і потойбічних душ. Адже саме тому людину по праву називають і вважають великим чудом, живою істотою, дійсно гідною захоплення.

Уже всевишній Батько, Бог-творець, створив за законами мудрості світове житло, що нам здається найяснішим храмом божества. Наднебесну сферу прикрасив розумом, небесні тіла оживив вічними душами. Брудні і засмічені частини нижнього світу наповнив різномірною масою тварин. Але, закінчивши творіння, побажав майстер, щоб був хтось, хто оцінив би зміст такої великої роботи, любив би її красу, захоплювався її розмахом. Тому, завершивши всі справи, задумав, нарешті, створити людину. Але не було нічого ні в прообразах, відкіля творець зробив би нове потомство, ні в сховищах, що подарував би в спадщину новому синові, ні в лавах небесних, де сидів сам споглядальник всесвіту. Вже усе було довершено; усе було розподілено по вищих, середніх і нижчих сферах.

Але не личило батьківської міці бути відсутнім в останнім потомстві ніби виснажених... І установив, нарешті, кращий творець, щоб для того, кому не зміг дати нічого власного, стало загальним усе те, що було властиве окремим творінням. Тоді прийняв Бог людину як творіння невизначеного образу і, поставивши її в центрі світу, сказав: «Не даємо ми тобі, о Адаме, ні визначеного місця, ні власного образу, ні особливого обов'язку, щоб і місце, і лице й обов'язок ти мав за власним бажанням, відповідно до твоєї волі і твого рішення. Образ інших створінь визначений у межах установлених нами законів. Ти ж, не стиснутий ніякими межами, визначиш свій образ своїм рішенням, у владу якого я тебе віддаю. Я ставлю тебе в центрі світу, щоб відтіля тобі було зручно обдивлятися усе, що є у світі. Не зробив тебе ні небесним, ні земним, ні смертним, ні безсмертним, щоб ти сам, вільний і славний майстер, сформував себе в образі, який вибереш».

Історія естетики. Пам'ятники світової естетичної думки. - М, 1962. - Т.І.- Античність. Середні віки. Відродження. - С. 506-507.

Соціально-політичні ідеї епохи

Про засоби досягнення соціально-політичних ідеалів в епоху Відродження дає яскраве уявлення політична філософія **Ніколо Макіавеллі** (1469-1527) — італійського політичного діяча й історика. Він був переконаний, що «Фортуна розпоряджається половиною наших дій, але все-таки дозволяє нам керувати іншою половиною або приблизно того» (Правитель, гл. XXIV—XXVI). Керівництво цією «половиною» Макіавеллі відніс до особливої сфери — сфери політики, що відокремлюється в нього від моральності. Як свідчать приведені нижче уривки з його роботи **«Правитель»**, у політиці, за Н. Макіавеллі, замість діючих основних загальнолюдських 10 заповідей моралі діє інший принцип — «ціль виправдує засоби».

5 Питання для самостійного опрацювання:

1. Як на вашу думку змінилися принципи моралі у епоху Відродження, в порівнянні з епохою Середніх віків?
2. Які нові заповіді декларує Н. Макіавеллі у порівнянні з 10 заповідями Старого Заповіту і заповіді любові Нового Заповіту?
3. Що сучасне суспільство використовує із спадщини Н. Макіавеллі?
4. Як би коротко, в кількох словах, ви охарактеризували соціально-політичні ідеали епохи Відродження?

...може зав'язатися суперечка про те, що краще: щоб правителя любили чи щоб його боялися. Є думка, що найкраще, коли бояться і люблять одночасно;

але любов важко співіснує зі страхом, і раз вже потрібно вибирати, то вірніше вибрати страх. Адже людей у цілому можна охарактеризувати як невдячних і мінливих, схильних до нещирості і неправди; їх лякає небезпека і приваблює нажива; поки благодвориш їм, вони за тебе всією душею, клянуться нічого не шкодувати заради тебе: ні крові, ні життя, ні дітей, ні добра, але ледь вони тобі знадобляться, відразу ж від тебе відречуться. І важко буде тому правителеві, що, повіривши їхнім обіцянкам, нічого не передбачить на випадок небезпеки. Адже дружбу, що дістається за гроші, а не завойовується величчю і великодушністю душі, можна купити, але не можна зберегти, щоб вдатися до її допомоги в лихоліття. До того ж люди менше бояться заподіяти образу тому, хто виявляє до них любов, ніж тому, хто вселяє в них страх, адже любов підтримується вдячністю, про яку люди, будучи поганими, можуть забути заради своєї вигоди, а страх підтримується погрозою відплати, про яку забути неможливо.

Проте правитель повинний уселяти страх так, щоб, якщо він і не отримає любові, він зміг хоча б уникнути ненависті, адже цілком можливо вселяти страх без ненависті. Щоб уникнути ненависті правитель повинний утриматися від замаху на власність громадян і підданих і на їхніх дружин. Навіть якщо правитель вважає за необхідне страчувати кого-небудь, він може зробити це, якщо мається підходяще обґрунтування і безперечна причина, але йому варто уникати зазіхання на чуже майно, адже люди скоріше простять смерть батька, ніж втрату свого добра. Тим більше що приводів для вилучення майна завжди предосить, і якщо почати жити за рахунок хижацтва, завжди можна знайти причину для присвоєння чужого, тоді як причин для позбавлення кого-небудь життя набагато менше і привід для цього знайти важче...

...мудрий правитель не може і не повинний залишатися вірним своїй обіцянці, якщо це наносить шкоду його інтересам і якщо зник привід, що спонукав його дати обіцянку. Ця порада була б ганебна, якби люди чесно виконували обіцянки, але люди, будучи поганими, обіцяного не виконують, так що і тобі потрібно чинити з ними так само. А достатній привід порушити обіцянку завжди можна відшукати. Цьому існує безліч прикладів: скільки угод про мир, скільки договорів не набрали сили або пропали дарма внаслідок того, що правителі порушували свою обіцянку, і завжди вигравав той, хто мав єство лисиці. Однак це єство потрібно ще вміти замаскувати, потрібно бути порядним брехуном і лицеміром; а люди настільки довірливі і настільки сильно зайняті своїми насущними потребами, що обманщик завжди відшукає того, хто дозволить себе надути...

... правителю не обов'язково мати усі... достоїнства, але необхідно робити вигляд, що володієш ними. Насмілюся додати, що мати ці достоїнства і неухильно їм слідувати шкідливо; тоді як робити вигляд, що володієш ними, — корисно.

Іншими словами, перед людьми треба бути милосердним, вірним обіцянкам, милостивим, нелицемірним, благочестивим — і бути таким насправді, але в той же час зберігати внутрішню готовність знайти і протилежні якості, якщо це буде потрібно. Варто зрозуміти, що правитель, особливо новий, не може робити тільки те, за що людей вважають хорошими, адже заради збереження держави йому часто приходиться порушувати свої обіцянки, йти всупереч милосердю, доброті і благочестю. Так що в душі він завжди повинний бути готовий до того, щоб змінити напрям, якщо зміняться обставини або вітер удачі почне дуети в інший бік, тобто, як ми сказали, по можливості не відходити від добра, але при необхідності не уникати і зла.

Макіавеллі Н. Правитель. - Мінськ, 1999. – С. 82-83.

Ще одна відома робота епохи про соціально-політичний ідеал - роман **«Утопія» Томаса Мора** (1478-1535) — англійського гуманіста і державного діяча (лорд-канцлер). У ньому описується вигадана держава, розташована на ніколи не існуючому острові Утопія: «Острів утопійців у середній своїй частині простягається на двісті миль, на більшій частині острів не дуже звужується, а ближче до обох кінців поступово зменшується...

На Утопії є п'ятдесят чотири міста; усі вони великі і чудові... Найближчі з них знаходяться один від одного на двадцять чотири милі. І знову ж жоден з них не віддалений настільки, щоб не можна було з нього дійти до іншого міста пішки за один день...

З кожного міста по три старих і мудрих досвідом громадянина щорічно сходяться в Амаурот обговорювати загальні справи острова. Тому що це місто вважається першим і головним...».

Назва цього твору згодом стала загальною для позначення усього вигаданого і нереального.

6 Питання для самостійного опрацювання:

1. Які галузі складали основу економіки Утопії?
2. Яка тривалість робочого дня на острові Утопія? Порівняйте її з тією, яка існувала в часи Мора, і тією, яка нині законодавчо закріплена в багатьох розвинутих країнах світу. Поясніть, за рахунок чого при такій незначній тривалості робочого часу і низькому технічному рівні виробництва утопійцям вдавалося забезпечувати себе всім необхідним.
3. Які відносини власності на о. Утопія? З якою метою утопійці намагалися применшити цінність золота і срібла?

4. На яких принципах ґрунтувався розподіл вироблених матеріальних благ між жителями о. Утопія?

5. Як була організована система державного керування в Утопії? Чи можна назвати її цілком демократичною?

6. Як використовували утопійці свій вільний час?

[СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ УСТРІЙ]

У всіх чоловіків і жінок без винятку є єдина загальна справа — сільське господарство. Йому навчають усіх з дитинства, — почасти в школі, де дають настанови, почасти — на полях, поблизу від міста, куди вивозять дітей ніби для гри, однак вони не тільки спостерігають, але, користуючись зручною можливістю вправляти тіло, також і трудяться.

Крім сільського господарства (яким, як я сказав, зайнятий усі) кожний вивчає щось ще, ніби саме своє. Вони звичайно зайняті прядінням вовни або ж обробкою льону, ремеслом мулярів, бляхарів або тесль... Більшою мірою кожного навчає ремеслу старший. Тому що до цього багато хто тягнуться від природи. Якщо ж когось зацікавить до себе інше заняття, то він переміщається в яке-небудь господарство, ремеслу якого він хотів би навчитися. І не тільки його батько, але й посадові особи переймаються тим, щоб віддати його поважному і шановному главі господарства...

...при двадцяти чотирьох годинах — вважаючи разом день і ніч — для роботи відводять всього шість... Сон вимагає восьми годин. Що залишається вільним від годин на роботу, сон і харчування, дозволяється кожному проводити на свій розсуд, але не проводити цей час у розгулі і безтурботності, а години, вільні від ремесла, потрібно витрачати на інші заняття на свій смак. Ці перерви велика частина людей присвячує наукам. Звичайно вони щодня в досвітні години улаштовують публічні читання і беруть участь у них, принаймні, приводять туди саме тих, які відібрані для науки.

У кожному сільському господарстві не менше сорока чоловіків і жінок... З кожного господарства щорічно повертаються в місто двадцять чоловік: вони пробули в селі два роки. На їхнє місце з міста вибирають стільки ж нових, щоб їх навчили ті, які пробули в селі рік і тому більш розуміються в сільських справах; на наступний рік вони будуть наставляти інших, щоб — якщо усі виявляться там однаково недосвідченими і недотепними в обробленні землі — не зашкодили вони врожаєві своїм незнанням... Коли настає день збору врожаю, сільські філархи [сіфогранти] сповіщають міську владу, яку кількість громадян слід до них прислати, і від того, що ця безліч збирачів врожаю прибуває в самий термін, вони справляються майже з усім врожаєм за один погожий день...

...в утопійців немає ніякої власності. Та й самі будинки змінюють вони раз у

десять років по жеребу...

Кожне місто поділяється на чотири рівні частини. У середині кожної частини є ринок із усякими товарами. Туди кожне господарство звозить визначені свої вироби, і кожен вид їх поміщають в окремі склади. Будь-який глава господарства просить те, що потрібно йому самому і його близьким, притому без грошей, узагалі без усякої винагороди несе усе, що тільки попросить. Та й навіщо йому в чомусь відмовляти? Коли всіх товарів цілком достатньо і ні в кого немає страху, що хтось зажадає більше, ніж йому потрібно? Тому що навіщо думати, що попросить зайве той, хто упевнений, що в нього ніколи ні в чому не буде нестатку?..

Крім того, на кожній вулиці стоять місткі палаци, що знаходяться на однаковій відстані один від одного; у кожного з них своя назва. Там живуть сіфогранти; до кожного з палаців приписані тридцять господарств, саме по п'ятнадцятьох з кожної сторони, там повинні вони разом приймати їжу. Економи з кожного палацу у визначену годину приходять на ринок і одержують провізію згідно з числом своїх людей...

Тим часом із золотом і сріблом, з яких роблять гроші, чинять вони так, що ніхто не цінує їх більше, ніж заслуговує того сама їхня природа; а кому не видно, наскільки гірші вони, ніж залізо?.. Тому що утопійці їдять і п'ють із глиняного і скляного посуду, досить тонкої роботи, однак дешевої. З золота і срібла не тільки в загальних палацах, але й у приватних будинках — усюди роблять вони нічні горщики і всякі ємності для нечистот...

...поки вони зайняті роботою, вони недбало прикриті шкірами, що служать їм сім років. Коли вони виходять на люди, то одягають зверху плащ, що прикриває той, більш грубий одяг: колір плащів на всьому острові один — природний колір вовни.....більш тонку тканину вони не цінують. Тому виходить, що, у той час як в інших місцях одній людині не вистачає чотирьох або п'яти вовняних плащів різного кольору і потрібно ще стільки ж шовкових сорочок, а деяким, більш розбірливим, мало і десяти, в Утопії кожний задовольняється одним платтям, що носить здебільшого два роки. І, звичайно, немає ніякої причини, з якої побажала б людина мати більше одягу, від того що якщодобуде він ще, то не краще захиститься вона від холоду і не виявиться ні на краплю ошатнішою...

[СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЛАД]

З усієї кількості чоловіків і жінок, придатних для роботи за віком і здоров'ям, тільки п'ятсот одержують звільнення від роботи. Серед них сіфогранти, хоча закони звільняють їх від праці, самі, однак, не звільняють себе від неї, щоб своїм прикладом легше спонукати до праці інших. Такою ж свободою насолоджуються ті, яким народ, спонукуваний порадами священників і таємним голо-

суванням сіфогрантів, назавжди дарує звільнення, щоб вивчали вони науки. Якщо ж хто-небудь з них обманює покладену на нього надію, його женуть назад до ремісників, і, навпаки, нерідко відбувається так, що який-небудь майстер ці години, що залишилися в нього, з такою великою ретельністю присвячує наукам, виявляє стільки старанності, що його рятують від ремесла і висувають у розряд людей учених.

З цього стану учених людей вибирають послів, священиків, траніборів і, на решті, самого правителя...

Кожні тридцять господарств щорічно вибирають собі посадову особу, що на своїй колишній мові називають вони сіфогрантом... Над десятима сіфогрантами з їхніми господарствами стоїть людина, що колись називався транібор...

Саме сіфогранти, яких двісті, запрягнувшись, що вони оберуть того, кого вважають найбільш придатним, таємним голосуванням визначають правителя — зрозуміло, одного з чотирьох, яких їм назвав народ... Посада правителя постійна протягом усього його життя. Якщо не перешкодить цьому підозра в прагненні до тиранії. Траніборів вибирають щорічно. Однак безпричинно їх не змінюють. Всі інші посадові особи обираються на рік. Транібори кожні три дні, а якщо того вимагає справа, то іноді й частіше, приходять на раду до правителя. Радяться про державні справи. Приватні суперечки, якщо вони є, — їх там дуже мало — вони вирішують швидко. У сенат допускаються два сіфогранта, і щоразу різні... Приймати рішення крім сенату або народних зборів про що-небудь, що стосується суспільних справ, вважається карним злочином... Тому усе, що вважається важливим, доповідають зборам сіфогрантів, що, обговоривши справу зі своїми господарствами, радяться один з одним і своє рішення повідомляють сенатові. Іноді справа виноситься на обговорення всього острова...

Мор Т. Утопія // Мор Т. Утопія. Епіграми. Історія Річарда III. – 2 вид. - М., 1998. - С. 52-95

Тема 6. ФІЛОСОФІЯ НОВОГО ЧАСУ

ТЕКСТИ ДЛЯ ПРАКТИЧНОЇ РОБОТИ

ЕМПІРИЧНИЙ НАПРЯМОК У ФІЛОСОФІЇ НОВОГО ЧАСУ

Засновником емпіризму Нового часу можна вважати **Френсіса Бекона** (1561 - 1626) - англійського філософа і державного діяча (лорд-канцлер). Уся творчість цього мислителя була спрямована на «**Велике відновлення наук**» (так повинна була називатися генеральна праця усього його життя, що залишилася незавершеною) — розробку особливого наукового методу пізнання, за допомогою якого стало б можливим створення нової картини світу, що спирається не на Бога, а на матеріалістичне розуміння природи. Вирішення поставленої задачі, на думку Ф. Бекона, складалося з двох частин: «руйнівної» і «творчої». «Руйнівна» частина його «Відновлення» полягала в очищенні нашого розуму від «ідолів», тобто «найглибших оман людського розуму», що обманюють не в приватних питаннях, а «заражають і перекручують усі сприйняття інтелекту». На думку Ф. Бекона, **ідоли** бувають як набутими (ідоли площі (ринку) і ідоли театру), так і вродженими (ідоли роду й ідоли печери).

Ідолами роду Ф. Бекон вважав хибні уявлення про світ, що властиві усьому людському роду і є результатами обмеженості людського розуму й органів чуттів. Наприклад, на людський розум «...складає сильне враження, якщо факт хоча б один раз має місце, ніж коли він найчастіше відсутній і має місце протилежне» (Бекон Ф. *Про достоїнство і збільшення наук* // Соч.: У 2 т. - 2- изд., испр. і доп. - М., 1978. - Т. 1. - С 308).

Ідолами печери (особистого світогляду) Ф. Бекон називав спотворені уявлення, що пов'язані з впливом внутрішнього суб'єктивного світу кожної окремої людини.

Найбільш важкими вважав Ф. Бекон **ідоли ринку** або **площі** — помилкові погляди людей, породжені неправильним вживанням слів. «Для прикладу візьмемо якесь слово — хоча б «вологість» — і подивимося, чи погодяться між собою різні випадки, що позначаються цим словом. Виявиться, що слово «вологість» є не що інше, як неясне позначення різних дій, що не допускають ніякого поєднання або узагальнення» (Бекон Ф. *Новий Органон* // Там само. - Т. 2. - С. 26).

Під **ідолами театру** Ф. Бекон мав на увазі уявлення про світ, некритично запозичені з різних філософських систем, яким було «властиво те ж, що буває й у театрах поетів, де розповіді, придумані для сцени, складніші, красивіші і скоріше здатні задовольнити бажання кожного, ніж пра-

вдиві розповіді з історії» (*Там само.* - С. 27).

Викорінивши по можливості перші два роди ідолів і визначивши ймовірні перекручування, укорінені в двох інших, на думку Ф. Бекона, можна було переходити до творчої частини «Відновлення» — розробки індуктивного методу пізнання як основного методу вироблення фундаментальних теоретичних понять і аксіом природознавства. Метод **індукції** припускав виведення знання з узагальнення даних **досвіду** за принципом від часткового до загального, складеного як з безпосередніх спостережень людини над навколишнім їй світом, так і цілеспрямованих експериментів по його вивченню. У цьому випадку, на відміну від емпіриків, які подібно мурахам збирали почуттєві дані і задовольнялися цим, або раціоналістів, які подібно павуку отримували знання безпосередньо з власного розуму, дослідник уподібнювався Ф. Беконом бджолі, що витягає матеріал із садових і польових квітів, але розташовує і змінює його за своїм умінням. Ф. Бекон думав, що індукція допоможе правильно організувати дослідження й уникнути недоліків безпосереднього почуттєвого досвіду, подібно тому, як циркуль і лінійка виправляють недосконалість наших рук.

Про сутність індукції можна довідатися з уривку із трактату Ф. Бекона «**Новий Органон**», що розглядався автором як одна з частин його «Великого відновлення наук».

1 Питання для самостійного опрацювання:

1. Яке місце досвідові в процесі пізнання відводить Ф. Бекон? Чим його погляд відрізняється від поширеного раніше підходу?
2. На якій підставі Ф. Бекон воліє використовувати для індуктивних узагальнень дані «світоносних» досвідів на відміну від «плодоносних», орієнтованих на одержання швидкої практичної користі?
3. У чому полягає принцип індукції за Ф. Беконом?
4. Які три основні етапи повинне пройти індуктивне дослідження, за Ф. Беконом?

Дотепер досвід ...або зовсім не мав підстави, або мав досить ненадійну. Дотепер не було виднайдено і зібрано достатньо підстав, здатних дати розумне знання, достатнє в своїй кількості, видглі, вірогідності. Навпаки, учені прийняли для побудови або зміцнення своєї філософії якісь слухи про досвід і приписали їм значення законного свідчення.<...>.

Надію ж на подальший рух наук уперед тільки тоді можна добре обґрунтувати, коли природна історія одержить і збере численні досвіди, що самі по собі не приносять користі, але сприяють відкриттю причин і аксіом. Ці досвіди ми

звичайно називаємо *світоносними* на відміну від *плодоносних* <...>.

Дослідження форм відбувається в такий спосіб. Спочатку потрібно для кожної даної природи представити розумні відомі приклади [Наприклад, для дослідження форми тепла можуть бути зібрані: сонячні промені, вогненні метеори, різне полум'я, що виділяє тепло, негашене вапно і т.д. - Приклад Ф. Бекона]. Цю таблицю ми звичайно називаємо *таблицею сутності і присутності* <...>.

По-друге, повинно представити розумні приклади, що позбавлені даної природи, тому що форма (як уже сказано) так само повинна бути відсутня там, де відсутня природа, як і бути присутня там, де вона присутня.

Цю таблицю ми називаємо *таблицею відхилення, або відсутності в найближчому*. [Наприклад, промені Місяця, зірок і комет, на відміну від сонячних променів, не є теплими на дотик] <...>.

По-третє, потрібно представити розуму приклади, у яких досліджувана природа присутня більшою і меншою мірою. [Наприклад, можна збуджувати тепло у вапні за допомогою обливання її водою]. Ми називаємо цю таблицю *таблицею ступенів, або таблицею порівнянь* <...>.

Задачу і ціль цих трьох таблиць ми називаємо *поданням прикладів розумові*. А після подання повинна прийти в дію і сама індукція... Тоді після відкидання і виключення, зробленого належним чином (коли всі легковажні думки перетворяться на дим), на другому місці (ніби на дні) залишиться позитивна форма, тверда, істинна і добре визначена. [Наприклад, тепло є рух поширення, утруднене і відбувається в малих частинах].

Для побудови аксіом повинна бути придумана інша форма індукції, ніж та, якою користувалися дотепер. Ця форма повинна бути застосована не тільки для відкриття й випробовування того, що називається початками, але навіть до менших і середніх і, нарешті, до всіх аксіом... Індукція, що здійснюється шляхом простого перерахування, є дитяча річ: вона дає хибні висновки і піддана небезпеці з боку суперечних подробиць, виносячи рішення здебільшого на підставі меншої, ніж потрібно, кількості фактів, і притім тільки тих, котрі маються в наявності. Індукція ж, що буде корисна для відкриття і доказу наук і мистецтв, повинна розділяти природу за допомогою належних розмежувань і виключень. І потім після достатньої кількості заперечних суджень вона повинна зробити позитивний висновок... Користуватися ж допомогою цієї індукції слід не тільки для відкриття аксіом, але і для визначення понять. У зазначеній індукції полягає найбільша надія

... Індукція, що здійснюється шляхом простого перерахування, є дитяча річ: вона дає хибні висновки і піддається небезпеці з боку суперечних подробиць, виносячи рішення здебільшого на підставі меншої, ніж потрібно, кількості фактів, і притім тільки тих, котрі маються в наявності. Індукція ж, що буде корисна

для відкриття і доказу наук і мистецтв, повинна розділяти природу за допомогою належних розмежувань і виключень. І потім після достатньої кількості заперечних суджень вона повинна зробити позитивний висновок... Користуватися ж допомогою цієї індукції слід не тільки для відкриття аксіом, але і для визначення понять. У зазначеній індукції полягає найбільша надія <...>.

Бекон Ф. Новий Органон // Соч.: У 2 т. - 2 вид. - М., 1978. - Т. 2. - С. 88, 90, 100-101, 109.

Іншим відомим представником емпіричного напрямку був **Джон Локк** (1632 -1704) — англійський філософ і суспільний діяч, творець ідейно-політичної доктрини лібералізму. Якщо Ф. Бекон звертався до досвіду як до чогось наявного, уже даного, цікавлячись в основному тим, яким чином з цього досвіду можна добути знання, придатне для практичного використання, то Дж. Локк поставив собі за мету дослідження механізмів виникнення відчуттів у процесі спілкування людини і навколишнього світу. Із самого початку Локк відкинув досить поширену у філософській традиції теорію вроджених ідей (згадаємо хоча б Платона з його переселенням душі і наступним пригадуванням побаченого нею у світі ідеального буття), оскільки загальноприйняті поняття і принципи та ідеї «невідомі дітям, ідіотам і більшій частині людства; звідси ясно, що вони не є загальними для всіх людей враженнями» (**Локк Дж. Досвід про людське розуміння // Соч.: У 3 т. - М., 1985. - Т. 1. - С. 112**). Власна ж позиція Дж. Локка по даному питанню така: «Всі ідеї приходять від відчуття або рефлексії. Припустимо, що розум є білий папір без усяких знаків і ідей. Але яким же чином він одержує їх?.. На це я відповідаю одним словом: з досвіду. На досвіді ґрунтується все наше знання, від нього зрештою воно походить. Наше спостереження, спрямоване або на зовнішні предмети, що відчуються, або на внутрішні дії нашого розуму, що ми самі сприймаємо і про які ми самі міркуємо, надає нашому розуму весь матеріал міркування. Ось два джерела знання, відкіля походять всі ідеї, що ми маємо або природним чином можемо мати» (**Локк Дж. Досвід про людське розуміння // Соч.: В 3 т. - М., 1985. - Т. 1. - С. 154**).

З механізмами утворення простих і складних ідей за Дж. Локком можна познайомитися, прочитавши уривки з його основної праці **«Досвід про людське розуміння»**.

2 Питання для самостійного опрацювання:

1. Які якості Локк називає первинними, а які — вторинними? Приведіть приклади обох типів якостей.

2. Якого роду відчуття або ідеї породжують у нашому мисленні відповідно первинні і вторинні якості? Опишіть механізм виробництва «ідей» первинними і вторинними якостями.

3. Як утворюються, за Локком, складні, абстрактні ідеї? Які джерела знання — відчуття або рефлексії — задіяні при утворенні складних ідей?

4. У чому полягає принципова відмінність в діяльності розуму при формуванні ним простих і складних ідей?

Так, сніговий ком здатний породжувати в нас *ідеї білого, холодного і круглого*. Тому сили, що викликають ці ідеї в нас, оскільки вони знаходяться в сніжній грудці, я називаю **якостями**, а оскільки вони суть відчуття чи сприйняття в нашому розумі, я називаю їх **ідеями**. Якщо я говорю іноді про ідеї, що ніби знаходяться в самих речах, це слід розуміти так, що під ними маються на увазі ті якості в предметах, що викликають у нас ідеї.

Первинні якості. Серед розглянутих у такий спосіб якостей у тілах є, поперше, такі, що зовсім невіддільні від тіла, у якому б воно не було стані; такі, що воно постійно зберігає при усіх змінах. Візьміть, наприклад, зерно пшениці і розділіть його навпіл — кожна половина усе ще має **щільність, довжину, форму і рухливість**; розділіть його знову — воно усе ще зберігає ці самі якості; розділяйте його далі так доти, поки частини не стануть непомітними, і все-таки кожна частина буде зберігати всі ці властивості. Названі якості тіла я називаю *первісними* або **первинними**. Мені здається, ми можемо помітити, що вони породжують у нас прості ідеї, тобто щільність, довжину, форму, рух або спокій і число.

Вторинні якості. По-друге. Такі якості, як кольори, звуки, смаки і т.д., що насправді не знаходяться в самих речах, але являють собою сили, що викликають у нас різні відчуття *первинними якостями речей*, тобто обсягом, формою, будовою і рухом їхніх непомітних часток, я називаю **вторинними якостями**...

Як первинні якості утворюють свої ідеї? Найближче питання, що ми повинні розглянути, зводиться до того, як *тіла* викликають у нас ідеї. Очевидно, за допомогою *поштовху* — єдино можливого для нас способу уявити собі вплив тіл...

Як викликаються їхні вторинні якості? Можна уявити собі, що ідеї *вторинних якостей* так само викликаються в нас тим же самим способом, як і ідеї *первісних якостей*, тобто *впливом непомітних часток на наші почуття*. Адже ясно, що є тіла, і їх досить багато, які такі малі, що ми не можемо жодним своїм почуттям знайти їхній обсяг, форму або рух (такі, мабуть, частки повітря, води й інші набагато менші частки)... наприклад, фіалка поштовхом таких непомітних часток матерії особливої форми й обсягу, різним ступенем і видозмінами

їхніх рухів викликає в нашому розумі ідеї блакитного кольору і приємного запаху цієї квітки <...>.

...Дотепер ми розглядали прості ідеї, при сприйнятті яких розум буває тільки пасивним. Але розум, будучи зовсім пасивним при сприйнятті усіх своїх простих ідей, робить деякі власні дії, за допомогою яких з його простих ідей як матеріалу і основи для іншого будуються інші... Ідеї, утворені таким чином, із поєднання декількох простих ідей, я називаю **складними**; такі **краса, вдячність, людина, військо, всесвіт**. Хоча ці ідеї складені з різних простих ідей або зі складних ідей, складених із простих, розум при бажанні може розглядати кожну окремо як щось досконале ціле і позначати одним ім'ям <...>. Якщо зі складних ідей, що позначаються словами «людина» і «кінь», виключити лише особливості, якими вони розрізняються, утримати тільки те, у чому вони сходяться, утворити з цього нову, відмінну від інших складну ідею і дати їй ім'я «тварина», то вийде більш загальний термін, що охоплює собою разом з людиною різні інші істоти.

Локк Дж. Досвід про людське розуміння // Соч.: У 3 т. - М., 1985. - Т. 1. - С. 183-186, 212-213, 469.

РАЦІОНАЛІСТИЧНИЙ НАПРЯМОК У ФІЛОСОФІЇ НОВОГО ЧАСУ

Основоположником раціоналізму, що заклав основи не тільки філософії Нового часу, але і сучасної науки (наприклад, увів систему координат), був **Рене Декарт** (1596-1650) — французький філософ, математик, фізик і фізіолог. Р. Декарт вважав, що все знання про навколишній світ може бути виведене безпосередньо з людського розуму методом **дедукції**, тобто руху думки від загального до часткового. Для цього необхідно, щоб спершу розум шляхом **безпосередньої інтелектуальної інтуїції** розгледів усередині самого себе деякі «першооснови», або абсолютні, загальні і найбільш прості істини, що «повинні бути настільки ясні і самоочевидні, щоб при уважному розгляді людський розум не міг засумніватися в їхній істинності, по-друге, пізнання всього іншого повинне залежати від них так, що, хоча основоположення і могли б бути пізнані поза пізнанням інших речей, однак ці останні, не могли б бути пізнані без знання першооснов» (Декарт Р. Першооснови філософії // Соч.: У 2 т. - М., 1989. - Т. 1. - С. 301-302). Потім за допомогою змісту цих істин можна було пояснити усе менш загальне, а тому те, що залишалося невідомим. Р. Декарт вважав, що завдяки безсумнівності вихідних засновків (наприклад, ніхто не буде сумніватися в тому, що він «мислить, отже, існує», оскільки навіть сам сумнів у реальності власного існування можливий не інакше як у мисленні) буде забезпечена та ступінь вірогідності, загальності і необ-

хідності знання, яка не доступна оманним відомостям, що даються нашими органами чуттів (наприклад, за словами Р. Декарта, хворій людині будь-яка їжа здається гіркою, а зірки, що спостерігаються нами, через дальність відстані уявляються нам у багато разів меншими, ніж вони є насправді).

Обґрунтування раціоналістичного методу пізнання дійсності і його основних правил можна знайти в приведених нижче уривках з основних робіт Р. Декарта — **«Метафізичні міркування»**, **«Першооснови філософії»** і **«Міркування про метод»**.

3 Питання для самостійного опрацювання:

1. Розкрийте зміст вислову «мислю, отже, існую». Чому цим висловом були закладені основи раціоналізму як самого впливового напрямку у філософії Нового часу?
2. На якій підставі Р. Декарт раціональне пізнання вважає більш точним, ніж чуттєве?
3. Які наступні після обґрунтування першооснов пізнавальні кроки варто почати, згідно Р. Декарту?
4. Перелічіть основні правила дедуктивного методу за Р. Декартом. Чи можна вважати цей метод строго науковим?
5. Яка кінцева мета пізнання відповідно до раціоналістичного картезіанського методу?

[РАЦІОНАЛІЗМ]

Я є, я існую — це достовірно. Як надовго? На стільки, скільки я мислю, тому що можливо і те, що я зовсім перестав би існувати, якби перестав мислити. Отже, я, строго кажучи, — тільки мисляча річ, тобто дух, або душа, або розум, або ум <...>. А що таке мисляча річ? Це річ, що сумнівається, розуміє, стверджує, бажає, не бажає, уявляє і відчуває <...>.

...коли я розумів з більшою ясністю і більшою досконалістю, що таке віск: чи тоді, коли вперше помітив його і думав, ніби-то пізнаю його за допомогою зовнішніх чуттів або принаймні за допомогою так званого загального почуття, тобто здатності уявляти, або ж тепер, коли я ретельно розглянув, що таке віск і яким чином він може бути пізнаний?.. мені тепер стало ясно, що тіла не пізнаються почуттями або здатністю уявляти, але одним тільки розумом і що вони стають відомими не завдяки тому, що їх розуміють чи осягають думкою <...>.

Існування цієї здатності я прийняв за перше основоположення, з якого вивів найбільш ясний наслідок, саме що існує Бог — творець всього існуючого у світі; а тому що він є джерело всіх істин, то він не створив нашого розуму по природі таким, щоб останній міг обманюватися в судженнях про речі, сприйняті

ним найяснішим і чітким чином. У цьому всі мої першооснови, якими я користуюся стосовно нематеріальних, тобто метафізичних, речей. З цих принципів я виводжу самим ясным чином початки речей тілесних, тобто фізичних: саме, що існують тіла, протяжні в довжину, ширину і глибину, що мають різні фігури і різний спосіб руху. Такі в загальному і цілому всі ті першооснови, з яких я виводжу істину про інші речі... Хоча всі ці істини, прийняті мною за початки, завжди були усім відомі, проте, наскільки я знаю, дотепер не було нікого, хто прийняв би їх за першооснови філософії, тобто хто зрозумів би, що з них можна вивести знання про все існуюче у світі.

Декарт Р. Метафізичні роздуми // Вибрані твори. - М., 1950. - С. 344-345, 349-351

Декарт Р. Першооснови філософії // Твори: У 2 т. - М., 1989. - Т. 1. - С. 306-307.

[ОСНОВНІ ПРАВИЛА МЕТОДУ]

Перше — ніколи не приймати за істину нічого, що я не пізнав би таким з очевидністю, тобто, ретельно уникати поспішності й упередження і включати у свої судження тільки те, що уявляється моєму розуму настільки ясно і настільки чітко, що не дає мені ніякого приводу піддавати їх сумніву.

Друге — поділяти кожну проблему, що розглядається на стільки частин, скільки буде потрібно, щоб краще їх вирішити.

Третє — розміщувати свої думки у визначеному порядку, починаючи з предметів найпростіших і легкопізнаваних, і сходити помалу, як по східцях, до пізнання найбільш складних, допускаючи існування порядку навіть серед тих, які в природному ході речей не передують один одному.

І останнє — робити усюди переліки настільки повні й систематизацію настільки всеохоплюючою, щоб бути упевненим, що нічого не пропущено.

...Таким чином, якщо утримуватися від того, щоб приймати за істину щось, що таким не є, і завжди зберігати порядок, у якому варто виводити одне з іншого, то не може існувати істин ні настільки віддалених, щоб вони були незбагненні, ні настільки таємничих, щоб не можна було їх розкрити... І при цьому я, можливо, не здамся вам занадто марнославно, якщо ви візьмете до уваги, що існує лише одна істина відносно кожної речі і хто знайшов її, знає про неї усе, що може знати. Так, наприклад, дитина, що училася арифметиці, зробивши правильне додавання, може бути упевненою, що знайшла відносно шуканої суми усе, що може знайти людський розум.

Декарт Р. Міркування про метод... // Твори: У 2 т. - М., 1989. - Т. 1. - С. 260-262.

Виразником однієї з основної просвітницької ідеї — **ідеї прогресу**, що лягла в основу лінійно-прогресивного напрямку філософії історії, був

Жан Антуан Кондорсе (1743-1794) — французький просвітител, математик і політичний діяч, що став однією з численних жертв Великої Французької революції. Їй він присвятив окремий твір — **«Ескіз історичної картини прогресу людського розуму»**.

4 Питання для самостійного опрацювання:

1. З'ясуєте, яку роль у «прогресі людського розуму» відіграють вроджені індивідуальні здібності людини, закони навколишньої природи і взаємодія із собі подібними людьми в рамках людського суспільства. Зробіть загальний висновок: чи є «прогрес людського розуму» неминучим об'єктивним процесом.

2. Навіщо, з погляду Ж. А. Кондорсе, необхідне вивчення «прогресу людського розуму»?

3. До яких позитивних наслідків для людського роду повинний привести в остаточному підсумку «прогрес людського розуму»?

4. Яку роль у «прогресі людського розуму», на вашу думку, може відіграти Просвітництво?

Людина народжується зі здатністю одержувати відчуття, помічати і розрізняти у своїх сприйняттях найпростіші відчуття, що їх складають, утримувати, розпізнавати, комбінувати, зберігати або відтворювати їх у своїй пам'яті, порівнювати між собою ці зв'язки ... Ця здатність розвивається в ній під впливом зовнішніх речей... Вона вдосконалює також цю здатність за допомогою спілкування із собі подібними індивідами, нарешті, за допомогою штучних засобів, що люди, слідом за першим розвитком цієї самої здатності, почали винаходити <...>.

Якщо обмежуватися спостереженням, пізнанням загальних фактів і незмінних законів розвитку цих здібностей, того загального, що мається в різних представників людського роду, то в наявності буде наука, названа метафізикою.

Але якщо розглядати той же самий розвиток з погляду результатів щодо маси індивідів, що співіснують одночасно на даному просторі, і якщо простежити його з покоління в покоління, то тоді воно перед нами постане як картина прогресу людського розуму.

Цей прогрес підпорядковується тим же загальним законам, що спостерігаються в розвитку наших індивідуальних здібностей, тому що він є результатом цього розвитку, що спостерігається одночасно у великого числа індивідів, об'єднаних у суспільство. Але результат, що виявляється в кожен момент, залежить від результатів, досягнутих у попередні моменти, і впливає на ті, котрі повинні бути досягнуті в майбутньому. Ця картина, таким чином, є історичною, тому що створюється шляхом послідовного спостереження людських суспільств у

різні епохи, що вони проходять.

Ці спостереження над тим, чим людина була, над тим, чим вона стала у даний час, допоможуть нам потім знайти засіб забезпечити і прискорити нові успіхи, на які їй природа дозволяє ще сподіватися.

[ПРО МАЙБУТНІЙ ПРОГРЕС ЛЮДСЬКОГО РОЗУМУ]

Наші надії на поліпшення стану людського роду в майбутньому можуть бути зведені до трьох важливих положень: знищення нерівності між націями, прогрес рівності між різними класами того ж народу, нарешті, дійсне удосконалення людини...

Коли взаємні потреби зближать усіх людей, нації найбільш могутні зведуть у ранг своїх політичних принципів рівність між суспільствами, подібно рівності між окремими людьми, і повага до незалежності слабких держав як гуманне відношення до нещастя й убогості ...

Настане, таким чином, момент, коли сонце буде освітлювати землю, населену тільки вільними людьми, які не визнають іншого господаря, крім свого розуму; коли тирани і раби, священики і їх дурні або лицемірні знаряддя будуть існувати тільки в історії і на театральних сценах; коли ними будуть цікавитися тільки тоді, щоб шкодувати про їхні жертви й обманутих ними, щоб жах їхніх ексцесів нагадував про необхідність бути на сторожі, щоб уміти розпізнавати і придушувати силою свого розуму перші зародки марновірства і тиранії, якби коли-небудь вони насмілилися знову показатися.

Кондорсе Ж. А. Ескіз історичної картини прогресу людського розуму - М, 1936. – С. 15-16, 220-221, 227-228.

5 Питання для самостійного опрацювання:

Прочитайте оцінку Просвітництва, дану М. В. Гоголем у його відомому публіцистичному творі **«Вибрані місця з листування з друзями»**, і висловіть свою думку:

Яке Просвітництво — зовнішнє чи внутрішнє — більшою мірою необхідне людині?

Ми повторюємо тепер це безглузде слово «просвітництво». Навіть і не задумуємося над тим, звідки прийшло це слово та що воно значить. Слова цього немає ні в якій мові, воно тільки у нас. Просвітити — не значить навчити, або настановити, або навіть освітити, але всю наскрізь висвітлити людину у всіх її силах, пронести усю природу її крізь якийсь очисний вогонь. Слово узятє з нашої церкви, що вже майже тисячу років його промовляє, незважаючи на усю пітьму і неосвічений морок, що звідусіль її оточує, і знає, навіщо вимовляє. Недарма архієрей, в урочистому служінні своєму, піднімаючи в обох руках і трисві-

чник, що знаменує Трійцю Бога, і двосвічник, який знаменує його слово, що сходило на землю, у подвійному єстві його, і божеському і людському, усіх ними осяває, вимовляючи: «Світло Христове висвітлює всіх». Недарма також в іншому місці служіння гримлять уривчасто, ніби з неба, вголос усім слова - «Світло просвітлення!» — і нічого до них не додається більше (*Гоголь М. В. Вибрані місця з листування з друзями // Соч.: У 7 т. - М., 1983. -Т. 6. - С. 685*).

Тема 7. Філософія Новітнього часу. Психоеаналіз

ТЕКСТИ ДЛЯ ПРАКТИЧНОЇ РОБОТИ

ПСИХОАНАЛІТИЧНА ФІЛОСОФІЯ З. ФРЕЙДА

У приведених нижче уривках з лекцій по психоеаналізу і статті «Я і Воно» Зіґмундом Фрейдом пропонується ориґінальна структура і механізм функціонування людської психіки, розкриваються основоположення психоеаналізу — методу психотерапії, психологічного вчення, а також впливового напрямку в сучасній філософії. У цих роботах З. Фрейд (1856-1939) — всесвітньо-відомий австрійський лікар-психіатр і філософ, спростував розхоже уявлення класичної філософії про те, що свідомість являє собою щось абсолютно однорідне й у цій своїй якості є єдиним носієм людського «Я». У запропонованій Фрейдом моделі людська особистість є структурою, що складається з трьох надзвичайно складно взаємодіючих між собою компонентів: «Воно», «Я», Над-Я». «Воно» — глибинний, несвідомий шар, майже на біологічному рівні обумовлює базові спонукання до діяльності, насамперед сексуального плану (лібідо). «Я» являє собою свідомість у власному значенні слова, що раціоналізує думки, слова, учинки людини. На думку З. Фрейда, «стосовно Воно Я подібно вершникові, що повинний приборкати переважаючу силу коня, з тією тільки різницею, що вершник намагається зробити це власними силами, Я ж силами запозиченими. Це порівняння може бути продовжено. Як вершникові, якщо він не хоче розстатися з конем, часто залишається тільки вести його туди, куди йому хочеться, так і Я перетворює звичайно волю Воно в дію, начебто це було його» власною волею» (Фрейд З. *Я і Воно* // Фрейд З. *Психологія несвідомого*. - М., 1990. - С. 432). Нарешті, над-Я — шар вищих, соціально значимих ідеалів і норм людської поведінки, що виробляється в процесі освіти і виховання і покликаний вирішувати, як правило, на користь Я, зазначений вище конфлікт між свідомим і несвідомим.

1 Питання для самостійного опрацювання:

1. Простежте роботу людської психіки в процесі «витіснення — опору — заміщення»
2. Яка мета психоеаналізу? Якими двома шляхами вона досягається?
3. На якій психоеаналітичній концепції заснована теорія З. Фрейда про походження суспільства, релігії і моралі?

Бути свідомим — це насамперед суто описовий термін, що спирається на саме безпосереднє і надійне сприйняття. Досвід показує нам далі, що психічний елемент, наприклад, уявлення, звичайно не буває тривало свідомим. Навпаки, характерним для нього є те, що стан усвідомленості швидко проходить; уявлення, у даний момент свідоме, у наступну мить перестає бути таким, однак може знову стати свідомим при відомих, легко досяжних умовах... Стан, у якому [воно] знаходилося до усвідомлення, ми називаємо *витісненням*, а сила, що привела до витіснення і підтримувала його, відчувається нами під час нашої психоаналітичної роботи як *опір* <...>.

Мабуть, я зважуся ілюструвати вам процес витіснення і його неминуче відношення до опору одним грубим порівнянням, що я запозичив з дійсної нашої ситуації. Припустіть, що в цьому залі й у цій аудиторії, тишу й увагу якої я не знаю як похвалити, проте знаходиться індивідум, що порушує тишу і відволікає мою увагу від майбутньої моєї задачі своїм сміхом, балаканиною, тупотом ніг. Я повідомляю, що не можу за таких умов читати далі лекцію, і от з вашого середовища виділяються кілька сильних чоловіків і виставляють після короткочасної боротьби порушника порядку за двері. Тепер він «витиснутий», і я можу продовжувати свою лекцію. Для того щоб порушення порядку не повторилося, якщо виставлений буде пробувати знову проникнути до зали, добродії, що виконали моє бажання після зробленого ними витіснення підсунуть свої стільці до дверей і улаштовуються там, представляючи собою «опір». Якщо ви тепер, використовуючи мову психології, назвете обидва місця (в аудиторії і за дверима) свідомим і несвідомим, то ви будете мати досить вірне зображення процесу витіснення <...>

...у несвідомому витіснене бажання продовжує існувати і чекає тільки першої можливості зробитися активним і послати від себе у свідомість перекрученого, невпізнаваного *заступника*. До цього заміщеного уявлення незабаром приєднуються ті неприємні відчуття, від яких можна було вважати себе урятованим завдяки витісненню. Це заміщаюче витіснену думку уявлення — *симптом* — урятовано від подальших нападів з боку Я, що обороняється, і замість короткочасного конфлікту настає нескінченне страждання. У симптомі поряд з ознаками перекручування є залишок якоїсь подібності з первісною, витісненою ідеєю, залишок, що дозволяє відбутися такому заміщенню. Ті шляхи, якими відбулося заміщення, можуть бути відкриті під час психоаналітичного лікування хворого, і для видужання необхідно, щоб симптом був переведений у витіснену ідею цими ж самими шляхами. Якщо витіснуте знову переводиться в область свідомої душевної діяльності, що допускає подолання значних опорів, тоді психічний конфлікт, якого хотів уникнути хворий, одержує під керівництвом лікаря кращий вихід, ніж він одержав за допомогою витіснення. Існує багато таких

доцільних заходів, за допомогою яких можна привести конфлікт і невроз до сприятливого кінця, причому в деяких випадках можна комбінувати ці заходи. Або хворий переконується, що він несправедливо відмовився від патогенного бажання, і приймає його цілком або частково, або це бажання направляється саме на більш високу, безсумнівну ціль (що називається *сублімацією*), або ж відсторонення цього бажання визнається справедливим, але автоматичним, а тому недостатній механізм витіснення замінюється осудом за допомогою вищих психічних сил людини; у такий спосіб досягається свідоме оволодіння несумісним бажанням.

Фрейд З. Про психоаналіз; Я і Воно // Фрейд З. Психологія несвідомого. — М., 1990. - С. 358, 360, 426.

Протилежне психоаналітичній теорії З.Фрейда трактування несвідомого, еротичної енергії, сублімації пропонує російський релігійний філософ Б.Вишеславцев у своїй роботі „Етика преображеного еросу”, уривки з якої пропонуються для роботи.

2 Питання для самостійного опрацювання:

1. З якими вимірами людини у християнстві співвідноситься підсвідомість, та який духовний орган реалізовує енергію підсвідомого?
2. На якій підставі Б.Вишеславцев пропонує розширити еротичне розуміння підсвідомого?
3. На що спрямовані підсвідомі сили „преображѣнного эроса» згідно Б.Вишеславцева?
- 4.

Третя ступінь людської істоти (дух (1), душа(2), тіло-плоть (3)), яку Апостол називає "плоттю", - це ступінь психічна, але не свідомо, це *підсвідомість*.

А відповідно до Біблії, внутрішній світ у всій його невичерпній глибині називається "серцем". Правда, "серце" ірраціонально поєднує не тільки нижчу сферу "плоть", але й вищу, дотичну з "духом", і є органом духу і його ірраціональність, глибина і безодня обіймає як вищі містичні переживання, так і нижчі підсвідомі, "утробні" потяги.

Підсвідомість представляє собою, таким чином, сферу нескінченних можливостей, з яких виникають недоліки і чесноти; воно є матерія (у грецькому значенні), що може прийняти прекрасну або потворну форму. Це хаос, древній "рідний хаос", що "ворушиться" (Тютчев) під порогом свідомого життя.

Необхідність розширення поняття *libido* (потяг, енергію еротичного бажання - лат.) за межі сексуальної сфери усвідомлюють усі значні мислителі, що вийшли з Фрейда. Так, Юнг розуміє *libido* як основну *психічну енергію*, що відпові-

дає в області психічного буття тому, що називається енергією у фізиці. Бодуен пропонує для цієї основної потенції термін *potentiel affectif* (владна ефективність, фр.). Для Адлера ця рушійна пружина душі є спрага влади і панування. Ерос Платона охоплює усе це: він означає істотну і незвідану функцію душі, *функцію прагнення*, що йде в нескінченність і різноманітну за змістом.

Ерос є закоханість у життя, "афект буття" (Фіхте), спрага повноти, спрага повноцінності, народження в красі, спрага вічного життя (усе це сказав ще Платон). А зрештою Ерос є спрага втілення, перетворення і воскресіння, боголюдська спрага, спрага народження Боголюдини, цього справжнього "народження в красі", спрага обоження і віри, що "краса врятує світ" (Достоевський), - і це сказало християнство, тому що воно є *релігія абсолютно бажаного*. І воно сказало те, що шукав і що передчував Платон, бо "народження в красі" є кінцеві втілення і перетворення.

Свет из тьмы, над темной глыбой

Вознестися не могли бы

Лики роз твоих.

Если б в сумрачное лоно

Не впивался погруженный

Темный корень их.

(В.Соловьев)

Уся творчість, уся культура й уся релігія є "сублімація", що бере напрямок на те, що відкривається (у "одкровенні") як вища цінність: "де скарб ваш, там і серце ваше", де ваша вища цінність, там і ваш Ерос.

Гімн любові в Ап. Павла є вираження гранично сублімованого Еросу: от у що перетворюється підсвідома спрага життя, повноти і блаженства! Космос любові виникає з хаосу темних еротичних поривів. Ерос шлюбної любові допускає сублімацію "у Христа і в Церкву" і є "велика таємниця" і таїнство.

"Сублімація" є відновлення первісно-божественної і до Бога спрямованої форми. "Сублімація" є відновлення *"Образа і Подоби"* Божої.

Б.Вишеславцев. Етика преображеного еросу. – М., 1994. – С.43 – 45.

Тема 8. НЕКЛАСИЧНА ФІЛОСОФІЯ

ТЕКСТИ ДЛЯ ПРАКТИЧНОЇ РОБОТИ

«ФІЛОСОФІЯ ЖИТТЯ» Ф. НІЦШЕ

Фрідріх Ніцше - представник **«філософії життя»**. Центральне поняття цього напрямку — «життя» як потік нескінченного, мінливого, невимовного раціональними методами пізнання, і в той же час творчого для кожної людини існування — протиставляється традиційному для західної філософії поняттю буття як чогось незмінного, основного, умоосязного.

Спираючись на зазначений підхід, Ф. Ніцше спробував окреслити нову модель взаємин людини і світу, де б перевага віддавалася не світові, а самій людині. Вихідною точкою міркувань Ф. Ніцше стала концепція **«Смерті Бога»**. Цей метафоричний вислів означав, що християнська мораль, що служила основою для системи вищих духовних цінностей європейської цивілізації перестала бути такою.

«Смерть Бога», що служив зримим утіленням вищого духовного початку європейської культури, природним чином наводила на думку про необхідність **«переоцінки усіх цінностей»**. Цю переоцінку Ф. Ніцше, філософ за освітою, спробував провести на основі **«генеалогії моралі»**. З його міркуваннями з цих питань і результатами пошуків нових ціннісних орієнтирів для людей знайомтеся за уривками із книг **«Генеалогія моралі»** і **«Антихрист»**.

1 Питання для самостійного опрацювання:

1. В чому суть «переоцінки усіх цінностей» у Ф. Ніцше? Чому дотепер люди приймали за даність пануючі в західній культурі цінності? Яким чином «смерть Бога» може вплинути на «переоцінку усіх цінностей»?

2. Якими були вихідні людські цінності? Як відбувається трансформація цих цінностей? Чи впливає, на ваш погляд, необхідність «переоцінки усіх цінностей» із пропонованої Ф. Ніцше генеалогії моралі?

3. Якими «переоціненими» цінностями пропонує керуватися Ф. Ніцше? Чи згодні ви з його ціннісними орієнтирами?

...нам необхідна *критика* моральних цінностей, *сама цінність цих цінностей повинна бути один раз поставлена під питання*, — а для цього необхідно знання умов і обставин, з яких вони походять, серед яких вони розвивалися і змінювалися..., — знання, що було відсутнє дотепер і в якому не було потреби. *Цін-*

ність цих «цінностей» приймали за даність, за факт, за щось проблематичне і недоторканне, дотепер ані трохи не сумнівалися в тому, щоб оцінити «доброго» по більш високих ставках, ніж «злого», більш високим у значенні всього сприятливого, корисного, плідного з погляду *людини* взагалі (включаючи і майбутнє людини) <...>.

Орієнтиром, що виводить на *правильний* шлях, стало мені питання, що, власне, означають в етимологічному відношенні позначення «хороший» у різних мовах: я знайшов отут, що усі вони відсилають до *однакового перетворення поняття* — що «знатний», «шляхетний» у становому значенні усюди виступають основним поняттям, з якого з необхідністю розвивається «хороший» у значенні «душевно знатного», «шляхетного», «душевно породистого», «душевно привілейованого»: розвиток, що завжди йде паралельно з тим іншим, де «вульгарне», «плебейське», «нище» зрештою переходить у поняття «поганого»... Щодо генеалогії моралі це здається мені істотним висновком; його настільки пізніше відкриття пояснюється гальмуючим впливом, який демократичний розум здійснює у сучасному світі на всі питання, що стосуються походження <...>.

Усе, що було здійснене на землі проти «знатних», «могутніх», «панів», не йде ні в найменше порівняння з тим, що вчинили проти них *євреї*; євреї, цей жрецький народ, що вмів зрештою брати реванш над своїми ворогами і переможцями лише шляхом радикальної переоцінки їхніх цінностей, а отже, шляхом акта *духовної помсти* [цю помсту Ф. Ніцше назвав фр. Ressentiment]. Тільки таке і личило жрецькому народу, народові найбільш витісненої жрецької підозрілості. Саме євреї ризикнули з жахаючою послідовністю вивернути аристократичне рівняння цінності (хороший = знатний = могутній = прекрасний = щасливий = богоулюблений) — і вчепились у це зубами бездонної ненависті (ненависті безсилля), саме «тільки одні знедолені є хорошими; тільки бідні, неспроможні, незнатні є хорошими; тільки стражденні, хворі, виродливі суть єдино благочестиві, єдино набожні, їм тільки і належить блаженство, — ви ж, знатні і могутні, ви, на віка вічні злі, жорстокі, похитливі, ненаситні, безбожні, і ви до кінця будете злощасними, проклятими і засудженими!»... — саме, що з євреїв починається *повстання рабів у моралі*, — повстання, що має за собою двохтисячолітню історію і вислизає нині від погляду лише тому, що воно — було переможним...<...>

Що добре?— Усе, що підвищує в людині почуття влади, саму владу.

Що погано?— Усе, що походить від слабкості.

Що є щастя? — Почуття *зростаючої* влади, почуття подоланої протидії.

Не задоволеність, але прагнення до влади, *не* мир узагалі, але війна, *не* чеснота, але повнота здібностей (чеснота в стилі Ренесанс, *virtu* [сукупність фізич-

них, моральних якостей, необхідних вільній людині, воїнові, громадянину, батькові сімейства], чеснота, вільна від моралі).

Слабкі і невдахи повинні загинути: перше положення *нашої* любові до людини. І їм потрібно ще допомогти в цьому.

Що шкідливіше всякого пороку? - Діяльний жаль до всіх невдах і слабких - християнство.

Ніцше Ф. До генеалогії моралі. Антихрист Проклін християнству // Соч.. У 2 т - М, 1996. - Т. 2. - С. 412, 418, 422, 633.

Однак середньому європейцеві, вихованому на традиційних християнських вищих цінностях, якого Ф. Ніцше іронічно називає «вищою людиною, практично не під силу керуватися новими «цінностями життя». Тому на зміну йому, вважає Ф. Ніцше, повинна прийти **Надлюдина**. Про те, що являє собою ця ніцшеанська надлюдина, читайте в приведеному нижче фрагменті з книги Ф. Ніцше «**Так говорив Заратустра**».

2 Питання для самотійного опрацювання:

1. Що таке надлюдина у Ф. Ніцше? Чи пов'язані, на ваш погляд, «смерть Бога» і утвердження у світі надлюдини?
2. Яким чином співвідносяться у Ф. Ніцше людина і надлюдина?
3. На які мету й ідеали, на відміну від людини, повинна бути, на думку Ф. Ніцше, орієнтована надлюдина? Наскільки ці ідеали вписуються в рамки ніцшеанської «переоцінки усіх цінностей»?
4. Чи є в тексті персонаж, що виступає прообразом надлюдини?
5. Чому люди глузували зі слів Заратустри?
6. Подумайте, чи відповідає зображена у приведеному нижче діалозі Надлюдина тому її ідеалові, що проповідував Ф. Ніцше. Чи виявився, таким чином, Ф. Ніцше правий, або ж історія, навпаки, в остаточному підсумку посміялася над філософом, що зійшов з розуму, як сміялися ті, що зібралися на базарній площі на виставу канатного танцюриста над проповіддю Заратустри?

Прийшовши в найближче місто, що лежало за лісом, Заратустра знайшов там безліч народу, що зібрався на базарній площі: йому обіцяне було видовище — канатоходця. І Заратустра мовив так до народу:

Я скажу вам, хто така надлюдина. Людина - це те, що треба подолати. Що зробили ви, щоб її подолати?

Всі істоти досі створювали щось вище від себе, а ви хочете завернути назад цю потужну течію і скоріше ладні вернутися до звіра, ніж подолати людину?

Що для людини мавпа? Посміховище або нестерпний сором. І тим самим повинна бути людина для надлюдини: посміховищем або нестерпним соромом.

Ви пройшли шлях від хробака до людини, але багато чого у вас ще залишилося від хробака. Колись ви були мавпою, і навіть тепер ще людина більше мавпа, ніж інша з мавп.

Навіть наймудріші з вас – це тільки суперечність і суміш рослин і примари. Але хіба я наказую вам стати примарою або рослиною?

Дивіться, я учу вас про надлюдину!

Надлюдина — сенс світу. Нехай ваше жадання скаже: хай надлюдина стане сенсом світу!

Я заклинаю вас, брати мої, *залишайтеся вірні землі* і не вірте тим, хто говорить вам про надземні надії! Вони отруйники, усе рівно, чи знають вони це чи ні.

Вони нехтують життям, ці умираючі і ті, що самі себе отруїли, від яких утомилася земля: нехай же зникнуть вони!

Колись хула на Бога була найбільшою хулою; але Бог помер, і разом з ним померли й богохульники. Тепер хулити світ — найжахливіший злочин, так само як шанувати нутро незбагненого глибше, ніж сенс світу! <...>.

Поки Заратустра так говорив, хтось крикнув з юрби: «Ми чули вже досить про канатного танцюриста; нехай нам його покажуть!» І весь народ почав глузувати з Заратустри. А канатоходець, подумавши, що ці слова стосуються його, почав свою справу <...>.

Заратустра ж дивився на народ і дивувався. Потім він так говорив:

Людина — це канат, натягнутий між твариною і надлюдиною, — канат над прірвою.

Небезпечно ступати на канат, небезпечно йти по ній, небезпечно озиратися, небезпечно від страху здригнутися і зупинитися.

Велич людини в тому, що вона міст, а не мета: і любити людину можна тільки за те, що вона *перехід і загибель*.

Я люблю тих, хто не вміє жити інакше, як тільки загинути, тому що йдуть вони по мосту...

Я люблю тих, хто не шукає за зірками підстави, щоб загинути і зробитися жертвою — а приносить себе в жертву світу, щоб зсвіт колись стаа світом надлюдини.

Я люблю того, хто живе для пізнання і хто хоче пізнавати для того, щоб коли-небудь жила надлюдина. Тому що так хоче вона своєї загибелі.

Я люблю тих, хто трудиться і винаходить, щоб побудувати житло для надлюдини і приготувати до її приходу землю, тварин і рослини: тому що так хоче вона своєї загибелі <...>.

Але отут сталося щось, що зробило вуста усіх німими і погляд нерухомим. Тому що тим часом канатний танцюрист почав свою справу: він вийшов з маленьких дверей і пішов по канату, протягнутому між двома вежами і, який висів над базарною площею і народом. Коли він знаходився посередині свого шляху, маленькі двері удруге відчинилися, і здоровань, строкато одягнений, як блазень, вискочив з них і швидкими кроками пішов у слід першому. «Уперед, хромоногий», — кричав він своїм страшним голосом, — вперед, ледача худоба, контрабандист, набілена пика! Дивися, щоб я не полоскотав тебе своєю п'яткою! Що робиш ти тут, між вежами! Ти вийшов з вежі; туди б і слід замкнути тебе, ти загороджуєш дорогу тому, хто краще тебе! — І з кожним словом він усе наближався до нього — і, коли був уже на відстані одного тільки кроку від нього, сталося щось жахливе, що зробило вуста усіх німими і погляд нерухомим: він видав диявольський крик і стрибнув через того, хто загородив йому дорогу. Але цей, побачивши, що його суперник перемагає його, втратив розум і канат. Він кинув свою жердину і сам ще швидше, ніж жердина, полетів униз як якийсь вихор з рук і ніг. Базарна площа і народ були схожі на море, коли проноситься бура: усі в сум'ятті бігли в різні сторони, здебільшого туди, де повинне було упасти тіло.

Але Заратустра залишався на місці і прямо біля нього упало тіло, розідране і розбите, але ще не мертве. Трохи згодом до пораненого повернулася свідомість, і він побачив Заратустру, що стояв біля нього на колінах. «Що ти тут робиш», — сказав він нарешті. — Я давно знав, що чорт підставить мені ногу. Тепер він тягне мене в пекло; чи не хочеш ти перешкодити йому?».

«Клянуся честю, друг, — відповідав Заратустра, — не існує нічого, про що ти говориш: немає ні чорта, ні пекла. Твоя душа вмере ще скоріше, ніж твоє тіло: не бійся ж нічого!»

Людина подивилася на нього з недовірою. «Якщо ти говориш правду, — сказав він, — то, втрачаючи життя, я нічого не втрачаю. Я небагато більше тварини, яку ударами і впроголодь навчили танцювати».

«Не зовсім так, — сказав Заратустра, — ти з небезпеки зробив собі ремесло, а зцим не можна нехтувати. Тепер ти гинеш від свого ремесла; за це я хочу поховати тебе своїми руками».

На ці слова Заратустри умираючий нічого не відповів; він тільки поворухнув рукою, ніби шукаючи на подяку, руки Заратустри...

Ніцше Ф. Так говорив Заратустра // Соч. У 2 т. — М., 1996. - Т. 2. — С. 8-10, 12-13.

Основний зміст **екзистенціалізму** як одного із самих впливових напрямків філософської думки в сучасній західній філософії і його гуманістична сутність розкривається в роботі **«Екзистенціалізм — це гуманізм» Жана Поля Сартра** (1905-1980) — французького письменника, філософа, публіциста, яку можна вважати «Маніфестом екзистенціалізму».

3 Питання для самостійного опрацювання:

1. Укажіть два основних напрямки в екзистенціалізмі і визначите точки дотику і розбіжності між ними.
2. Дайте визначення екзистенціалізму. Спробуйте в 3 - 4 тезах виразити суть екзистенціального вчення, а потім розкрийте зміст кожної з виділених вами тез.
3. У чому, на думку Ж. П Сартра, виявляється воля людини, адже не по своїй волі людина «закинута» у навколишній їй світ?
4. Яким чином Ж. П. Сартр обґрунтовує своє вихідне положення «екзистенціалізм — це гуманізм»? Чи згодні ви з його точкою зору?
5. У чому, на ваш погляд, полягає сама принципова розбіжність екзистенціалізму в поглядах на сутність людини з усталеними в західній філософії підходами до неї?

...під екзистенціалізмом ми розуміємо таке вчення, що уможливорює людське життя і яке, крім того, стверджує, що будь-яка істина і будь-яка дія припускають деяке середовище і людську суб'єктивність <...>.

Справа, утім, трохи ускладнюється тим, що існує два різновиди екзистенціалістів: по-перше, це християнські екзистенціалісти, до яких я відношу К.Ясперса і Габріеля Марселя, який сповідує католицизм; і, по-друге, екзистенціалісти-атеїсти, до яких відносяться Хайдеггер і французькі екзистенціалісти, у тому числі я сам. Тих й інших поєднує лише переконання, що існування передують сутності... Як це, власне, варто розуміти?

Візьмемо виготовлений людськими руками предмет, наприклад, книгу або ніж для різання паперу. Він був зроблений ремісником, що керувався при його виготовленні певним поняттям, а саме поняттям ножа, а також заздалегідь відомою технікою, що передбачається цим поняттям і є, по суті, рецептом виготовлення. Таким чином, ніж є предметом, що, з одного боку, виробляється певним способом, а з іншого боку — приносить визначену користь. Неможливо уявити собі людину, яка б виготовляла цей ніж, не знаючи, навіщо він потрібний. Отже, ми можемо сказати, що в ножа його сутність, тобто сума прийомів і

якостей, що дозволяють його виготовити і визначити, передую його існуванню. І це обумовлює наявність тут, переді мною, даного ножа або даної книги <...>.

Для екзистенціаліста людина тому не піддається визначенню, що спочатку нічого із себе не представляє. Людиною вона стає лише згодом, причому такою людиною, якою вона зробить себе сама. Таким чином, немає ніякої природи людини, як немає і бога, який би її задумав. Людина просто існує, і вона не тільки така, якою себе представляє, але така, якою вона хоче стати. І оскільки вона представляє себе вже після того, як починає існувати, і виявляє волю вже після того, як починає існувати, і після цього пориву до існування, то вона є лише те, що сама із себе робить. Такий перший принцип екзистенціалізму <...>.

Але якщо існування дійсно передую сутності, то людина відповідальна за те, що вона є. Таким чином, першим ділом екзистенціалізм віддає кожній людині у володіння її буття і покладає на неї повну відповідальність за існування.

Але коли ми говоримо, що людина відповідальна, то це не означає, що вона відповідальна тільки за свою індивідуальність. Вона відповідає за усіх людей <...>. Коли ми говоримо, що людина сама себе вибирає, ми маємо на увазі, що кожний з нас вибирає себе, але тим самим ми також хочемо сказати, що, вибираючи себе, ми вибираємо усіх людей. Дійсно, немає жодної нашої дії, яка, створюючи з нас людину, якою ми хотіли б бути, не створювала б у той же час образ людини, якою вона, за нашими уявленнями, повинна бути. Вибрати себе так чи інакше означає одночасно стверджувати цінність того, що ми вибираємо, тому що ми ні в якому випадку не можемо вибирати зло. Те, що ми вибираємо, — завжди благо. Але ніщо не може бути благом для нас, не будучи благом для усіх. Якщо, з іншого боку, існування передую сутності і якщо ми хочемо існувати, створюючи одночасно наш образ, то цей образ значимий для всієї нашої епохи в цілому. Таким чином, наша відповідальність набагато більша, ніж ми могли б припустити, тому що поширюється на все людство <...>.

Я хочу, наприклад, одружитися і мати дітей. Навіть якщо це одруження залежить тільки від мого становища, або моєї пристрасті, або мого бажання, то тим самим я втягую на шлях моногамії не тільки себе самого, але й усе людство. Я відповідальний, таким чином, за себе самого і за усіх і створюю визначений образ людини, який вибираю; вибираючи себе, я вибираю людину взагалі <...>.

Достоевський якось писав, що «якщо Бога немає, те усе дозволено». Це — вихідний пункт екзистенціалізму. Справді, усе дозволено, якщо бога не існує, а тому людина покинута, їй немає на що опертися ні в собі, ні зовні. Насамперед, у неї немає виправдань. Дійсно, якщо існування передую сутності, то посиленням на раз назавжди дану людську природу нічого не можна пояснити. Інакше кажучи, немає детермінізму, людина вільна, людина — це воля.

З іншого боку, якщо бога немає, ми не маємо перед собою ніяких моральних цінностей або розпоряджень, які б виправдовували наші вчинки. Таким чином, ні за собою, ні перед собою — у світлому царстві цінностей — у нас не мається ні виправдань, ні вибачень. Ми самотні, і нам немає вибачень. Це і є те, що я виражаю словами: людина засуджена бути вільною. Приречена, тому що не сама себе створила; і усе-таки вільна, тому що, один раз кинута у світ, відповідає за усе, що робить <...>.

...Це гуманізм, оскільки ми нагадуємо людині, що немає іншого законодавця, крім неї самої, у занедбаності вона буде вирішувати свою долю; оскільки ми показуємо, що реалізувати себе по-людськи людина може не шляхом занурення в саму себе, але в пошуку мети зовні, яка може бути звільненням або ще якимсь конкретним самоздійсненням.

Сартр Ж. П. Екзистенціалізм — це гуманізм // Сумерки богів. – М., 1989. - С. 319-344.

У середині ХХ ст. найбільш впливовим напрямком сучасної західної філософії вважався **екзистенціалізм**, або філософія людського існування. Відомим представником екзистенціалізму, лауреатом Нобелівської премії (1957) був французький письменник і філософ **Альберт Камю** (1913-1960). Роль і місце людини у світі з погляду екзистенціальної філософії він розкриває в широко популярній завдяки своїм художнім цінностям роботі **«Міф про Сізіфа»** — складової частини **«Есе про абсурд»**.

4 Питання для самостійного опрацювання:

1. У чому зміст того покарання, що боги наклали на Сізіфа? Чи було воно, на ваш погляд, заслуженим?
2. Як віднісся Сізіф до своєї долі? Чому, з погляду А. Камю, «Сізіфа варто уявляти собі щасливим»?
3. В чому на прикладі Сізіфа бачить автор екзистенціальне відношення до світу? Чи згодні ви з його точкою зору?

Боги засудили Сізіфа піднімати величезний камінь на вершину гори, відкіля ця брила незмінно скочувалася вниз. У них були підстави думати, що немає кари страшнішої, ніж марна і безнадійна праця <...>.

Є різні думки про те, як він став вічним трудівником пекла. Йому дорікали, насамперед, за легковажне відношення до богів. Він розголошував їхні секрети... Гомер розповідає також, що Сізіф закував у кайдани Смерть. Плутон не міг винести видовища свого спустілого і тихого царства. Він послав бога війни, який визволив Смерть з рук її переможця.

Говорять також, що, умираючи, він вирішив випробувати любов дружини і наказав їй кинути його тіло на площі без поховання. Так Сізіф виявився в пеклі. Обурившись настільки далекою людинолюбством слухняністю, він одержав від Плутона дозвіл повернутися на землю, щоб покарати дружину. Але варто було йому знову побачити вигляд земного світу, відчутти воду, сонце, тепло каміння і моря, як у нього пропало бажання повертатися у світ тіней. Нагадування, попередження і гнів богів були даремні. Багато років він продовжував жити на березі затоки, де шуміло море і посміхалася земля. Потрібне було втручання богів, з'явився Меркурій, схопив Сізіфа за шиворот і силоміць потяг у пекло, де його вже чекав камінь <...>.

Цей міф трагічний, оскільки його герой наділений свідомістю. Про яку кару могла б йти мова, якби на кожному кроці його підтримувала надія на успіх? Сізіф... знає про нескінченність своєї сумної долі; про неї він думає під час спуску. Ясність бачення, що повинна бути його мукою, обертається в його перемогу.....нищівні для нас істини відступають, як тільки ми розпізнаємо їх... Вони перетворюють долю в справу рук людини, справу, що повинна вирішуватися серед людей...

У невловиму мить, коли людина обертається і кидає погляд на прожите життя, Сізіф, повернувшись до каменя, споглядає нескладну послідовність дій, що стала його долею. Вона створена ним самим, з'єднана в одне ціле його пам'яттю і скріплена смертю. Перекоаний у людському походженні всього людського, бажачий бачити і знаючи, що ночі не буде кінця, сліпий продовжує шлях. І знову скочується камінь.

Я залишаю Сізіфа біля підніжжя його гори! Ноша завжди знайдеться. Але Сізіф учить вищій вірності, що відкидає Богів і рухає каміння. Він вважає, що все добре. Цей всесвіт, відтепер позбавлений володаря, не здається йому ні марним, ні незначним. Кожна крупиця каменю, кожен відблиск руди на опівнічній горі складає для нього цілий світ. Однієї боротьби за вершину досить, щоб заповнити серце людини. Сізіфа варто уявляти собі щасливим.

Камю А. Есе про абсурд. Міф про Сізіфа // Камю А. Людина, що бунтує. – М., 1990. – С. 90-92

Тема 9. ФІЛОСОФСЬКА ДУМКА В УКРАЇНІ

ТЕКСТИ ДЛЯ ПРАКТИЧНОЇ РОБОТИ

У фрагментах з діалогів філософа **Григорія Савовича Сковороди** представлені всі основні елементи його системи — першої філософської системи в історії філософії України.

[ПРО СУТНІСТЬ ФІЛОСОФІЇ]

Харків любив він і часто відвідував його. Новий тамтешній начальник, почувши про нього, бажав бачити його. Сковорода прийшов до нього за запрошенням його. Губернатор, побачивши його в перший раз і подивившись на нього пильно, запитав його:

— Пан Сковорода! Про що учить Біблія?

— Про людське серце, - відповідав він. — Куховарські ваші книги учать, як задовільняти шлунок; псові — як звірів давити; модні — як наряджатися; Біблія учить, як облагороджувати людське серце.

Хтось із учених запитав його відразу, що є філософія.

— Головна мета людського життя, - відповідав Сковорода. — Глава справ людських є дух його, думки, серце. Всяк має мету в житті, але не всяк головну мету, тобто не всяк займається главою життя. Інший займається чревом життя, тобто всі справи свої направляє, щоб дати життя череву; інший — очам, інший — волоссю, інший — ногам й іншим членам тіла; інший же — одягу й іншим бездушним речам; філософія, або любомудріє, спрямовує все коло справ своїх на той бік, щоб дати життя духу нашому, шляхетність серцю, світлість думкам як главі усього. Коли дух у людині веселий, думки спокійні, серце мирне, то усе світло, щасливо, блаженно. Це є філософія.

Ковалівський М. І. Життя Григорія Сковороди // Сковорода Г. С. Соч.: У 2 т. - М., 1973. - Т. 2. - С. 403.

Вихідним моментом філософської системи Сковороди є його онтологічна складова — вчення про **«три світи і дві натури»**, що представляє собою спробу намалювати загальну картину світу, щоб визначитися, де саме людині належить шукати своє щастя. Про це Сковорода пише у своєму творі **«Діалог: ім'я йому — потоп Зміїний»**.

1 Питання для самостійного опрацювання:

1. Скільки світів нараховує Г. Сковорода? Який зі світів є для нього центральним?

2. Які символи складають світ Біблії? Яке призначення символічного світу за Сковородою? Символом чого, на вашу думку, є сонце?

3. Які дві натури знаходить Сковорода в кожному зі світів? На яку аналогію з відомим філософським вченням указує з цієї нагоди сам Г. Сковорода?

4. Якою з натур стосовно «великого світу» і світу людини є Бог?

...Суть же три мира. Первый есть всеобщий и мир обительный, где все рожденное обитает. Сей составлен из бесчисленных миров и есть великий мир. Другие два суть частные и малые миры. Первый — микрокосм, сиречь мирик, мирок, или человек. Второй мир символический, сиречь Библия. В обительном коем-либо мире солнце есть око его, и око сие есть солнце. А как солнце есть глава мира, тогда не дивно, что человек назван *микрокосм*, сиречь маленький мир. А Библия есть символический мир, затем что в ней собраны небесных и преисподних тварей фигуры, дабы они были монументами, ведущими мысль нашу в понятие вечной природы, утаенной в тленной так, как рисунок в красках своих <...>.

Все три мира состоят из двух едино составляющих естеств, называемых *материя* и *форма*. Сии формы у Платона называются *идеи*, сиречь *видения*, *виды*, *образы*. Они суть первородные миры нерукотворные, тайные веревки, преходящую сень, или материю, содержащие. В великом и в малом мире вещественный вид дает знать об утаенных под ним формах, или вечных образах. Такое же и в символическом, или библейном, мире, собрание тварей составляет материю. Но божие естество, куда знамение своим ведет тварь, есть *форма*. Ибо в сем мире есть *материя* и *форма*, сиречь плоть и дух, стень и истина, смерть и жизнь. Например, солнечная фигура есть материя, или стень. Но понеже она значит положившего в солнце селение свое, того ради вторая мысль есть форма и дух, будто второе в солнце солнце... Как из двоих цветов два духа, так из двоих естеств две мысли и два сердца: тленное и нетленное, чистое и нечистое, мертвое и живое! <...>

Весь мир состоит из двух натур: одна — видимая, другая — невидимая...

Сия невидимая натура, или бог, всю тварь проникает и содержит; везде всегда была, есть и будет. Например, тело человеческое видно, но проникающий и содержащий оное ум не виден.

По сей причине у стародавних бог назывался *ум всемирный*... Что касается видимой природы, то ей также не одно имя, например, *вещество*, *или материя*, *земля*, *плоть*, *тень* и *проч.*

Сия-то блаженнейшая натура, или дух, весь мир, будто машинистова хитрость часовую на башне машину, в движении содержит и, по примеру попечи-

тельного отца, сам бытие есть всякому созданию. Сам одушевляет, кормит, распоряджает, починает, защищает и по своей же воле, которая всеобщим законом, или уставом, зовется, опять в грубую материю, или грязь, обращает, а мы то называем смертью.

По сей причине разумная стародавность сравнила его с математиком или геометром, потому что непрестанно в пропорциях или размерах упражняется, вылепливая по разным фигурам, например: травы, деревья, зверей и все прочее; а еврейские мудрецы уподобили его горшечнику...

Она во всех наших всякого рода делах и речах душа, польза и краса, а без нее все мертво и гнусно. Родимся мы все без нее, однако для нее. Кто к ней природнее и охотнее, тот благороднее и острее, а чем больше кто с нею имеет участие, тем действительнее, но не понятое внутри чувствует блаженство или удовольствие. От нее одной зависит особенный в создании рода человеческого промысел...

Она различит нас от зверей милосердием и справедливостью, а от скотов — воздержанием и разумом; и не что иное есть, как блаженнейшее лицо божье, тайно на сердце написанное, сила и правило всех наших движений и дел.

Сковорода Г. С. Диалог: имя ему — потоп Змиин // Соч. В 2 т - М., 1973. - Т. 2 - С 148, 151;

Сковорода Г. С. Начальная дверь к христианскому добронравію // Соч.: В 2 т. - М., 1973. - Т. 1. - С. 113-115.

З'ясувавши, у якому «світі» і в якій «натурі» може знаходитись людське щастя, Г. С. Сковорода в антропологічній і соціалній складовій своїй системи — концепціях **«спорідненої праці» і «нерівної рівності»** — вирішує питання про те, що людина повинна робити, щоб стати щасливою. Зазначені концепції розкриваються Сковородою у діалозі **«Розмова, названа алфавіт, або буквар світу»**.

2 Питання для самостійного опрацювання:

1. Що таке «сродність»?
2. Які прикмети вказують на наявність «сродності»? Чи можна вважати «сродністю» високе суспільне становище і матеріальне багатство?
3. Як людина може знайти свою «споріднену працю»?
4. У чому полягає відповідно внесок природи (Бога) і людини в досягненні «сродності»? Який із зазначених компонентів варто вважати, на ваш погляд, самим головним?
5. Що таке «нерівна рівність»? У чому всі люди рівні, а в чому — ні?

6 Чому неможлива повна рівність між людьми з погляду концепції «спорідненої праці»?

7. Якому поширеному в західноєвропейському Просвітництві погляду на суспільний устрій Г. Сковорода протиставляє концепцію «нерівної рівності»?

8. Які особливості української філософської думки знайшли відображення в концепції про «споріднену працю» і вчення про «нерівну рівність»?

ДРУЖЕСКИЙ РАЗГОВОР О ДУШЕВНОМ МИРЕ

Лица: Афанасий, Яков, Лонгин, Ермолай, Григорий

Григорий. Слава богу, собралась наша беседа! Что слышно? Нет ли вестей?

Яков. Вчера сделался пожар. Довелось быть в гостях и напасть на шайку ученых.

Л о н г и н. Был ли пожар?

Яков. При бутылках и стаканах ужасный разгорелся диспут <...>

Григорий. Разве они о Минерве говорили без Минервы? Так побеседуем же сами о драгоценнейшем нашем мире бесспорно и дружелюбно. Раскусим несколько слово сие: «Отдаться в волю Божию». А премилосердная мать наша блаженная натура нас, любителей своих, не оставит, руководствуя нашу всю беседу. Вспомните сказанное мною слово сие: «Чем кто согласнее с богом, тем мирнее и счастливее». Сие-то значит: *«жить по натуре»*. Кто же не говорит сего: *жить по натуре?* <...> И сие-то есть быть счастливым, познать себя, или свою природу, взяться за свою долю и пребывать с частию, себе сродною, от всеобщей должности... Природа есть первоначальная всему причина и самодвижущаяся пружина. Она есть мать охоты... Кратко сказать, *природа* запалает к делу и укрепляет в труде, делая труд сладким.

А что же есть сия *природа*, если не тот блаженный в человеке дух, о котором говорит бог к Моисею: «Се я посылаю ангела моего перед лицом твоим... Внимай себе и послушай его. Не усомнится, ибо имя мое на нем есть»... И сие-то есть с Богом счастливо вступить в звание, когда человек не по своим прихотям и не по чужим советам, но вникнув в самого себя и вняв живущему внутри и зовущему его святому духу, последуя тайному его мановению, принимается и придержится той должности, для которой он в мире родился, самым всевышним к тому предопределен...

Узнай себя. Внемли себе и послушай господа своего. Есть в тебе царь твой, отец и наставник. Внимай себе, сыщи его и послушай его. Он один знает, что тебе сродное, то есть полезное. Сам он и поведет к сему, зажжет охоту, закуржит к труду, увенчает концом и благословением главу твою <...>.

Некоторый молодчик был моим учеником. Дитина подлинно рожден к человеколюбию и дружбе, рожден все честное слышать и делать. Но не рожден быть студентом. С удивлением сожалел я о его остолбенелости. Но как только он отрешился к механике, так вдруг всех удивил своим понятием без всякого руководителя <...>.

Л о н г и н. ...Он [Бог] один тайная пружина всему сему. Все действительным, все приятным, все благоприличным делает одно только повиновение сокровенной его в человеке силе. А противление святому сему все действующему духу все уничтожает. По сей-то причине искусный врач неудачно лечит. Знающий учитель без успеха учит. Ученый проповедник без вкуса говорит. С приписью подъячий без правды правду пишет. Перебравший Библию студент без соли вкушает <...>.

Самое изрядное дело, без сродности делаемое, теряет свою честь и цену так, как хорошая пища делается гадкою, приемлемая из урынала [без аппетита] <...>. Зачем же окаеваешь себя, о маловерная душа, когда твой отец небесный родил тебя или земледелом, или горшечником, или бандуристом? Зачем не последуешь званию его, уклоняясь в высшее, но не в тебе сродное? Конечно, не разумеешь, что для тебя в тысячу раз счастливее в сей незнатной низкости жить с богом твоим, нежели без него находиться в числе военачальников или первосвященников: Неужель ты доселе не приметил, счастье твое где живет? Нет его нигде, но везде оно есть. Пожалуйста, чувствуй, что разумным и добрым сердцем гораздо милее и почетнее природный и честный сапожник, нежели бесприродный статский советник. Какая польза, если имя твое в тленном списке напечатано, а дух истины, сидящий и судящий во внутренностях твоих, не одобряет и не зрит на лицо, но на твое сердце?

Останься же в природном твоём звании, сколько оно ни подлое. Лучше тебе попрощаться с огромными хоромы, с пространными грунтами, с великолепными названиями, нежели расстаться с душевным миром, сделав его через сопротивление твое внутренним себе неприятелем так чудного, сильного и непобедимого духа, сами ливанские кедры стирающие <...>.

[«НЕРАВНОЕ РАВЕНСТВО»]

Григорий. ...Что было бы, когда Бог блаженство наше заключил в одном каком-либо звании? Тогда бы счастье ограничено было теснотою одной стороны и одного только времени. Тогда мог ли бы Бог в одной стороне и в одном времени поместить весь род человеческий, когда каждому счастье нужно?..

Бог богатому подобен фонтану, наполняющему различные сосуды по их вместимости. Над фонтаном надпись сия: «Неравное всех равенство».

Льются из разных трубок разные струи в разные сосуды, вокруг фонтана стоящие. Меньший сосуд менее имеет, но в том равен есть большому, что равно

есть полный. И что глупее, как равное равенство, которое глупцы в мир ввести зря покушаются? Куда глупое все то, что противно блаженной натуре?.. Боимся голода, не помня, что гораздо множайшие умирают от пресыщения. Глупая грусть сама не знает, чего желает. Само пресыщение не от скуки ли? Лучше умереть, нежели всю жизнь тосковать в несродно-стях. Несродность всякой праздности есть тяжелее. И легче не ползать, нежели летать для черепахи. Не ползая, лишается только сродной забавы, а летая стонет сверх того под несродным бременем...

Лонгин... Хочешь ли блаженным быть? Будь доволен долею твоею природы...

Сковорода Г. С. Разговор, называемый алфавит, или букварь мира // Соч.: В 2 т. - М., 1973. - Т. 1. - С. 416-439.

У діалозі «Початкові двері до християнської доброчинності» Г. С. Сковорода вказує сутність і ознаки щастя, яке людина може знайти в спорідненій праці, якщо пізнає саму себе, свою божественну натуру, що пронизує її мікрокосм, як і інші світи.

3 Питання для самостійного опрацювання:

1. За якими ознаками, на думку Г. Сковороди, можна знайти щастя в житті?

2. Де саме варто шукати щастя, за Г. Сковородою? У якому «світі» і в якій «натурі» може воно знаходитися?

3. Яким шляхом людина повинна знайти власне щастя? Якою мірою «споріднена праця» може допомогти людині знайти щастя в житті?

4. Як ви думаєте: наскільки легко стати щасливим за «рецептом» Г. С. Сковороди? Якщо, з погляду Г. Сковороди, щастя як «необхідна необхідність скрізь і завжди дарується», то чому більшість людей не почувують себе в житті щасливими?

Благодарение блаженному Богу о том, что нужное сделал нетрудным, а трудное ненужным.

Нет слаще для человека и нет нужнее, как счастье; нет же ничего и легче сего. Благодарение блаженному Богу, Царствие Божие внутри нас. Счастье в сердце, сердце в любви, любовь же в законе вечного...

Что было бы, если бы счастье, пренужнейшее и любезнейшее для всех, зависело от места, от времени, от плоти и крови? Скажу яснее: что было бы, если бы счастье заключил бог в Америке, или в Канарских островах, или в азиатском Иерусалиме, или в царских чертогах, или в соломоновом веке, или в богат-

ствах, или в пустыне, или в чине, или в науках, или в здравии?.. Тогда бы и счастье наше и мы с ним были бедные. Кто б мог добраться к тем местам? Как можно родиться всем в одном коем-то времени? Как же и поместиться в одном чине и стати? Кое же то и счастье, утвержденное на песке плоти, на ограниченном месте и времени, на смертном человеке? Не сие ли есть трудное? Ей! Трудное и невозможное. Благодарение же блаженному Богу, что трудное сделал ненужным.

Ныне же желаешь ли быть счастливым? Не ищи счастья за морем, не проси его у человека, не странствуй по планетам, не волочись по дворцам, не ползай по шару земному, не броди по Иерусалимам... Золотом можешь купить деревню, вещь трудную, как обходимую, а счастье как необходимая необходимость туне везде и всегда даруется...

Что же есть для тебя нужное? То, что самое легкое. А что же есть легкое? О друг мой, все трудное, и тяжелое, и горькое, и злое, и лживое есть. Однако что есть легкое? То, друг мой, что нужное. Что есть нужное? Нужное есть только одно: «Едино есть на потребу»...

Что же есть оное едино? Бог. Всяка тварь есть рухлядь, смесь, сволочь, сечь, лом, крушь, стечь, вздор, сплочь, и плоть и плетки... А то, что любезное и потребное, есть едино везде и всегда. Но сие едино все горстию своею и прах плоти твоей содержит...

Многие телесные необходимости ожидают тебя, и не там счастье, а для сердца твоего едино есть на потребу, там бог и счастье, не далече оно. Близ есть. В сердце и в душе твоей.

Сковорода Г. С. Начальная дверь к христианскому добронравию // Соч.: В 2 т. - М., 1973. –Т.1.- С. 111-112.

У наведених нижче роботі **«Сердце и его значение в духовной жизни человека, по учению слова Божия»** Памфіла Юркевича (1826-674) — професійного класичного філософа, професора Києво-Могилянської академії і Московського університету обґрунтовується одна з корінних особливостей української філософської думки — її **кордоцентричність**. Певною мірою він протиставляє її раціоналізму західноєвропейській філософії, що, як відомо, віддавав перевагу «голові», тобто мисленню, або розумові.

4 Питання для самостійного опрацювання:

1. У якому — прямому чи переносному — значенні говорить про серце П. Юркевич? Де, на думку П. Юркевича, знаходиться серце в людині?

2. Яке значення у духовному житті людини відіграє за П. Юркевичем серце?

3. Які фізіологічні обґрунтування приводить П. Юркевич на доказ того, що серце є «осередком усього тілесного і духовного життя людини»? Наскільки переконливими здаються особисто вам його обґрунтування?

4. Які найважливіші духовні процеси відбуваються в людському серці?

5. Яка, згідно П. Юркевичу, взаємодія розуму і серця в області моралі?

Кто читает с надлежащим вниманием слово Божие, тот легко может заметить, что во всех священных книгах и у всех богодухновенных писателей сердце человеческое рассматривается как средоточие всей телесной и духовной жизни человека, как существеннейший орган и ближайшее седалище всех сил, отправлений, движений, желаний, чувствований и мыслей человека со всеми их направлениями и оттенками...

Сердце есть хранитель и носитель всех телесных сил человека...

Сердце есть средоточие душевной и духовной жизни человека. Так, в сердце начинается и рождается решимость человека на такие или другие поступки; в нем возникают многообразные преднамерения и желания; оно есть седалище воли и ее хотений...

Сердце есть седалище всех познавательных действий души...

Сердце есть средоточие многообразных душевных чувствований, волнений и страстей...

Наконец, сердце есть средоточие нравственной жизни человека... Сердце есть исходное место всего доброго и злого в словах, мыслях и поступках человека, есть доброе или злое сокровище человека... Сердце есть скрижаль, на которой записан естественный нравственный закон <...>.

Считаем небесполезным войти в рассмотрение тех оснований, по которым наука не соглашается с библейским учением о сердце как седалище и средоточии душевной жизни человека. Может быть, при этом откроется, что библейское воззрение не так безразлично для интересов нашего знания, чтобы мы могли при изучении души оставлять его без внимания <...>.

В настоящее время физиология знает, что сердце не есть простой мускул, не есть нечувствительный механизм, который только заведывает движением крови в теле посредством механического на него давления. В сердце соединяются оба замечательнейшие порядка нервов: так называемые нервы симпатические, которые заведывают всеми растительными отправлениями человеческого организма, химическим претворением материалов, питанием и обновлением тела, образованием его составных частей, наконец, целесообразным согласием между величиною и формою его отдельных действий, и нервы, служащие необходи-

мыми органами ощущения или представления и воли. ...отсюда делается ясным, почему *общее чувство* души или чувство, которое мы имеем о нашем собственном духовно-телесном бытии, дает замечать себя в сердце, так что самые неприметные перемены в этом чувстве сопровождаются переменами в биениях сердца... Если нашему телу недостает надлежащих материалов для питания или если какие-либо части его выведены из нормального своего положения и отношения к другим частям, то эти *механические* изменения в теле ощущаются душою как голод и болезнь <...>.

Сообразно с этим лучшие философы и великие поэты сознавали, что сердце их было истинным местом рождения тех глубоких идей, которые они передали человечеству в своих творениях, а сознание, которого деятельность соединена с отправлениями органов чувств и головного мозга, давало этим идеям только ясность и определенность, свойственные мышлению <...>.

Гораздо решительнее выступает значение сердца в области человеческой деятельности, потому что мы различно судим о человеческих поступках смотря по тому, определяются ли они внешними обстоятельствами и соответствующими соображениями или же возникают из непосредственных и свободных движений сердца. Только последним, по-настоящему, мы можем приписать нравственное достоинство, тогда как первые имеют в большей или меньшей мере характер физических действий <...>.

Выразим окончательно нашу мысль о значении начал и общих правил разума в области нравственной посредством евангельского образа, который по своей точности всегда будет возбуждать удивление в беспристрастном наблюдателе: для живой — а не только представляемой — нравственности требуется светильник и елей (Мф 25, 1 - 10). По мере того как в сердце человека иссякает елей любви, светильник гаснет: нравственные начала и идеи потемнеют и наконец исчезают из сознания... Это отношение между светильником и елеем — между головою и сердцем — есть самое обыкновенное явление в нравственной истории человечества.

Юркевич П. Сердце и его значение в духовной жизни человека, по учению слова Божия // Юркевич П. Философские произведения. – М., 1990. - С 69-72, 75-76, 80-81, 83, 94, 101.

Модуль II. Актуальні проблеми сучасності.

Тема 10. ФІЛОСОФІЯ ПОСТМОДЕРНА

ТЕКСТИ ДЛЯ ПРАКТИЧНОЇ РОБОТИ

Про основні риси і специфіку ситуації Постмодерна, її співвідношення з попередньою культурною традицією можна довідатися з книги одного із самих яскравих представників постмодерністської філософії — **Жана Франсуа Ліотара** (род. 1924). Ця книга буквально перекладається як «Постмодерн у викладі для дітей» і складена з фрагментів листування Ж. Ф. Ліотара з підлітками усього світу, присвяченого постмодерністській проблематиці

1 Питання для самостійного опрацювання:

1. Крах якої великої ідеї, як вважає Ж. Ф. Ліотар, приводить до кінця Модерну?
2. Які причини «забуття» «проекту Модерну» називає Ж. Ф. Ліотар?
3. Які основні «постмодерністські тенденції» пронизують «мислення і практику ХХ сторіччя»? Чи можна назвати ці тенденції прогресивними?
4. Наскільки відповідають ці тенденції, на думку Ж. Ф. Ліотара, звичним людським запитам і потребам?
5. Які задачі постають перед людством у ситуації Постмодерна? Який основний шлях їхнього вирішення?
6. Яким чином, на думку Ж. Ф. Ліотара, Постмодерн співвідноситься з культурними традиціями Модерну — перевершує їх, відмовляється від них або знаходить спосіб органічно вписати у власну соціокультурну ситуацію?

Мислення і практика ХХ ст. керуються ідеєю звільнення людства. Ця ідея формується наприкінці XVIII ст. у філософії Просвітництва і в часи Французької революції. Прогрес науки і техніки в мистецтві і політичних свободах цілком звільнить людство від нещастя, бідності, безкультур'я і деспотизму, не тільки зробить людей щасливими, але й, особливо завдяки Школі, — освіченими громадянами, господарями своєї долі.

Залишалося, звичайно, питання про те, хто є справжнім суб'єктом і жертвою недорозвиненості — бідняки чи робітники, чи безграмотні... Ліберали, консерватори і ліві постійно задавалися цим питанням як у минулому, так і в нинішньому столітті, затіваючи між собою... учені суперечки і навіть дійсні війни че-

рез справжнє ім'я суб'єкта, якому слід допомогти звільнитися. І проте самі різні політичні вчення поєднувала віра в те, що всі починання, відкриття, установлення правомірні лише настільки, наскільки сприяють звільненню людства.

Політична еліта продовжує балаканину відповідно до риторики звільнення людства, але їй не вдається залікувати рани, нанесені ідеалові Модерну протягом двох останніх століть історії. Не відсутність прогресу, але, навпаки, науково-технічний прогрес, економічний, політичний розвиток, розвиток мистецтва зробили можливими світові війни, тоталітарні режими, зростаючу прірву між багатством Півночі і бідністю Півдня, безробіття, загальне здичавіння, пов'язане з кризою народної освіти, тобто передачі знань, і відчуженість авангарду (і сьогодні — у часи його заперечення взагалі).

Протягом цих двох сторіч ми стали виявляти більшу увагу до знаків, що вказують на рух, який суперечить цій загальній установці. Ні лібералізму, економічному чи політичному, ні різним течіям усередині марксизму не удалось вийти з цих двох кривавих сторіч, уникнувши звинувачень у злочинах проти людства. Ми можемо перелічити ряд імен власних, топонімів, імен історичних діячів, дат, що здатні проілюструвати й обґрунтувати наші підозри. Щоб показати, наскільки розходиться новітня західна історія з «сучасним» проектом звільнення людства, я... скористався словом-символом «Освенцім». Яке мислення здатне «зняти» — у значенні *aufheben* — цей «Освенцім», уключивши його в якийсь загальний емпіричний або нехай навіть розумовий процес, орієнтований на загальне звільнення.

Забуття «проекту Модерну» не є, однак, його крахом. Воно супроводжується квазіпотенціальним розвитком науки і техніки... Сьогодні три факти є примітними: 1) злиття науки і техніки в громіздкий науково-технічний апарат; 2) перегляд у всіх областях не тільки гіпотез і навіть парадигм, але й логіки, а також способів раціональних міркувань, що розглядалися колись у якості природних і самоочевидних...; 3) нарешті, привнесена в нові технології якісна трансформація, у результаті якої машини останнього покоління виконують операції, пов'язані з запам'ятовуванням, консультуванням, розрахунком, знанням граматики, поезики, риторики, прийомів раціонального міркування і судження (експертизи). Вони є протезами мови, тобто мислення, покликаними в найближчі десятиліття зробитися більш досконалими, коли їхня логіка прийде у відповідність зі складним, комплексним характером логіки, що використовується для дослідження в окремих галузях. Заднім числом стало очевидним, що роботи, виконані представниками художнього авангарду, уже більш ніж протягом ста років вписуються у процес комплексифікації (ускладнення). Остання звернена не на знання й уміння, а на чуттєвість (візуальну, мовну, слухову). Те, що в такий спосіб вимальовується як обрій ХХ ст., є зростання складності і всеохоплення в

більшості областей, включаючи «способи життя» і повсякденність.

Ми більше не можемо називати цей розвиток прогресом. Складається таке враження, що він продовжується незалежно від нас, сам собою, спонукуваний якоюсь автономною силою. Він уже не відповідає на запити, породжувані людськими потребами. Навпаки, створюється враження, що результати і плоди цього розвитку постійно дестабілізують людську сутність, як соціальну, так і індивідуальну. Я маю на увазі не тільки матеріальні результати, але й духовні, інтелектуальні. Можна сказати, що людство виявилось сьогодні в такому положенні, коли йому приходить доганяти випереджаючий його процес нагромадження все нових і нових об'єктів практики і мислення.

... питання про причини цього процесу ускладнення, питання темне, досить для мене важливе. Можна припустити, що якесь фатальне призначення без нашої волі захоплює нас до усе більш складних станів. Наші запити — безпека, ідентичність, щастя, — що впливають з нашого безпосереднього стану живих або суспільних істот, начебто ніяк не співвідносяться з цим родом примусу, що штовхає нас сьогодні до ускладнення, опосередкування, обчислення і синтезування все рівно яких об'єктів, а також зміни їхніх масштабів. У технонауковому світі ми подібні Гулліверу: то занадто великі, то занадто малі, — завжди не того масштабу...

Звідси — вирішальна задача — примусити людство... до усвідомленого ускладнення, що перевершує усе, що було дотепер.

...Я хочу сказати, що для правильного розуміння творінь сучасних художників... — слід провести аналогію між їх роботою й *анамнезом*, у тому значенні, що надається цьому процесові психоаналітичною терапією. Пацієнт психоаналітика намагається опрацювати розлад, від якого він страждає в сьогоденні, проводячи вільні асоціації між його елементами, на перший погляд виключеними з усякого контексту, і якимись пережитими в минулому ситуаціями, що дозволяє йому розкрити прихований смисл свого життя, — і точно так робота Сезанна, Пікассо, Делоне, Кандінського, Клеї, Мондріана, Малевича, нарешті Дюшана, може розглядатися як якесь «опрацювання» сучасністю власного сенсу...

...повинно бути ясно, що префікс «пост» у слові «постмодерн», зрозуміла подібним чином, означає ...не рух повторення, але якийсь «ана-процес», процес аналізу, анамнезу, аналогії й анаморфози, що переробляє щось «першозабуте».

Ліотар Ж. Ф. Замітка про смисли «пост» // Іноземна література. - 1994.- №1. - С. 56 - 59;

Ліотар Ж. Ф. Замітка про новий декор (із кн. «Постмодерн у викладі для дітей») // Вісник ХДУ. Постмодернізм у філософії науки та філософії культури . - 1997. - № 398. - С. 3-5.

У контексті зміни загального образу філософії в ситуації Постмодерна звертають на себе увагу зміни в образі і філософа, про які пише у своїй книзі **«Логіка смислу»** відомий французький філософ-постмодерніст — **Жиль Дельоз**.

2 Питання для самостійного опрацювання:

1. Назвіть образи філософа за Ж. Дельозом. У які історико-філософські епохи панував кожний з даних образів?
2. Яку мету у своїх міркуваннях, як вважає Ж. Дельоз, ставили перед собою різні типи філософів і які основні засоби вони використовували?
3. У чому складається принципова відмінність класичного філософа-платоніка від сучасного його побратима, що веде свій родовід від мегариків, стоїків і кініків?
4. Які особливості соціокультурної ситуації Постмодерна зробили актуальним новий образ філософа?
5. Чи згодні ви з Ж. Дельозом у тому, що люди, подібні до кініків, стоїків та мегариків, можуть виступати носіями «нового дискурсу, нового логосу, що оживляється парадоксами і насиченого новим філософським смислом»?

Образ філософа — як популярний, так і професійний — сформувався, зважаючи на все, завдяки платонізму: філософ — це мандрівник, що залишив печеру, і підноситься угору. І чим вище підйом, тим повніше очищення. На ґрунті такої «психології сходження» утворюються тісні зв'язки між мораллю і філософією, аскетичним ідеалом та ідеалом думки. Цим і визначається як популярний образ філософа, що витає в хмарах, так і його науковий образ, відповідно до якого філософські небеса хоча і володіють інтелігібельною природою, але не відриваються нас від землі, оскільки остання живе за їх законами... І філософська робота завжди задається як сходження і перетворення, тобто як рух назустріч вищому принципу, що визначає сам цей рух — як рух самовизначення, самоздійснення і пізнання ...

З мегариків, кініків і стоїків починається нова філософія і новий тип анекдоту. Перечитуючи кращі глави Діогена Лаертського — розділи, присвячені Діогену Кініку і Хрисиппу Стоїку, — ми спостерігаємо за розвитком дивної системи провокацій. З одного боку, філософ їсть із крайньою ненажерливістю, об'їдаючись надмірно; ремствує при цьому, що голод не можна угамувати так просто; не засуджує інцест із матір'ю, сестрою і дочкою, терпимий до канібалізму й антропофагії [поїданню трупів] — але при усьому цьому він найвищою мірою тверезий і цнотливий. З іншого боку, філософ зберігає мовчання, коли

люди про щось його запитують, або нагороджує їх ударами ціпка. Коли йому задають абстрактні і важкі запитання, він у відповідь указує на їжу, або подає вам усю торбу з їжею, яку потім вивалить на вас, як завжди, із усієї сили. І усе-таки він — носій нового дискурсу, нового логосу, що оживляється парадоксами і насиченого новим філософським смислом <...>.

Філософ тепер не печерна істота і не платонівська душа-птах, а плоска тварина поверхні — кліщ або блоха.

Дельоз Ж. Логіка смислу. — М, 1995. — С. 158, 161, 164.

3 Питання для самостійного опрацювання:

1. В яких характеристиках віршів Шарля Бодлера ви вбачаєте прояви модерну?
2. Чи влучно назвав Шарль Бодлер свою збірку віршів „Квіти зла”? Поясніть свої висновки?
3. Як на вашу думку, чому такі поезії з'явилися на світ?
4. Чи можете ви подібні прийоми вказати в полотнах художників?

ПАДАЛЬ

Вы помните ли то, что видели мы летом?
Мой ангел, помните ли вы
Ту лошадь дохлую под ярким белым светом,
Среди рыжеющей травы?

Полуистлевшая, она, раскинув ноги,
Подобно девке площадной,
Бесстыдно, брюхом вверх лежала у дороги,
Зловонный выделяя гной.

И солнце эту гниль палило с небосвода,
Чтобы останки сжечь дотла,
Чтоб слитое в одном великая Природа
Разъединенным приняла.

И в небо щерились уже куски скелета,
Большим подобные цветам.
От смрада на лугу, в душистом зное лета,
Едва не стало дурно вам.

Спеша на пиршество, жужжащей тучей мухи
Над мерзкой грудой вились,
И черви ползали и копошились в брюхе,
Как черная густая слизь.

Все это двигалось, вздымалось и блестело,
Как будто, вдруг оживлено,
Росло и множилось чудовищное тело,
Дыханья смутного полно.

И этот мир струил таинственные звуки,
Как ветер, как бегущий вал,
Как будто сеятель, подъемля плавно руки,
Над нивой зерна развевал.

То зыбкий хаос был, лишенный форм и линий,
Как первый очерк, как пятно,
Где взор художника провидит стан богини,
Готовый лечь на полотно.

Из-за куста на нас, худая, вся в коросте,
Косила сука злой зрачок,
И выжидала миг, чтоб отхватить от кости
И лакомый сожрать кусок.

Но вспомните: и вы, заразу источая,
Вы трупом ляжете гнилым,
Вы, солнце глаз моих, звезда моя живая,
Вы, лучезарный серафим.

И вас, красавица, и вас коснется тленье,
И вы сгниете до костей,
Одетая в цветы под скорбные моленья,
Добыча гробовых гостей.

Скажите же червям, когда начнут, целуя,
Вас пожирать во тьме сырой,
Что тленной красоты - навеки сберегу я
И форму, и бессмертный строй.

РОМАНТИЧЕСКИЙ ЗАКАТ

Прекрасно солнце в час, когда со свежей силой
Приветом утренним взрывается восток. -
Воистину блажен тот, кто с любовью мог
Благословить закат державного светила.

В сиянье знойных глаз, как сердце, бился ключ,
Цветок и борозда под солнцем трепетали. -
Бежим за горизонт! Быть может, в этой дали
Удастся нам поймать его последний луч.

Но божество настичь пытаюсь я напрасно.
Укрыться негде мне от ночи самовластной,
В промозглой темноте закатный свет иссяк.

Сырой, холодный мрак пропитан трупным смрадом
Дрожу от страха я с гнилым болотом рядом,
И под ногой моей - то жаба, то слизняк.

Тема 11. ФІЛОСОФІЯ ПОСТСУЧАСНОСТІ

ТЕКСТИ ДЛЯ ПРАКТИЧНОЇ РОБОТИ

У суспільстві споживання споживається все, навіть сама праця. Всі форми людського існування, а те тільки „робочий час” підпорядковуються капіталу, і все є виробництвом не тільки в продуктивній, але й непродуктивній формі. Шопінг, або розваги - теж форми виробництва, тільки тут виробляються людські потреби. Так вважає **Ж.Бодрійяр** у своїй роботі „**Символічний обмін і смерть**»

1 Питання для самостійного опрацювання:

1. Чому праця не відрізняється від вільного часу?
2. Чому освіту Ж.Бодрійяр називає працею?
3. Чому освіта є формою суспільних відносин для поневолення і контролю?
4. Чому праці більше не існує?

Нині всі різновиди праці підводяться під одне-єдине визначення — під нечисту, архаїчну, позбавлену аналізу категорію праці/послуги, а зовсім не під класичну і нібито універсальну категорію наймано-«пролетарської» праці.

...праця більше не відрізняється від інших видів практики, зокрема від своєї протилежності — вільного часу, що, припускаючи такий же ступінь мобілізації і включення до справи (або ж виключення з виробничої справи), виявляється нині точно таким же *наданням послуг* — за яке по справедливості передбачалася б і оплата (що, утім, теж не виключається). Коротше кажучи, руйнується не тільки надумане розмежування продуктивної і непродуктивної праці, але навіть і розмежування праці й усього іншого.

Вільний час — це, так би мовити, форма «складної праці», у тому розумінні, що складна праця, на відміну від простої, за визначенням поєднується з обслуговуванням (нееквівалентність ніякому часові абстрактної суспільної праці, нееквівалентність ніякій зарплаті, що відтворює робочу силу). Маркс сам розглянув би все це, якби не надмірна увага до продуктивної праці і численні розмежування, покликані врятувати продуктивного трудівника як суб'єкта історії.

Видом «складної» праці є навчання, перекваліфікація, школа і т.д. Є спокуса аналізувати все це також у термінах додаткової вартості, реінвестування капіталу в знання і навчання, постійного капіталу, що додатково приєднується до простого трудівника. Вислів А.Сміта: «Людина, навчена ціною великих витрат праці і часу, може бути уподібнена дорогій машині...» є невірним. Освіта, на-

вчання, школа — це не особливі, непрямі форми капіталовкладень. Вони безпосередньо являють собою суспільні відносини поневолення і контролю. Капітал у них не прагне до складної праці, він несе в них абсолютні збитки, жертвуючи величезною частиною своєї «додаткової вартості» заради відтворення своєї гегемонії.

Дана стадія, на якій «процес руху капіталу перестає бути виробничим процесом», є також і стадією зникнення фабрики: на фабрику стає схоже все суспільство в цілому. Фабрика як така повинна зникнути, праця повинна утратити свій специфічний характер, і тоді капітал зможе перетворитися, поширивши свою форму до масштабів усього суспільства. Тому для аналізу того реального панування, що нині здійснює капітал, необхідно зафіксувати зникнення конкретних місць праці, конкретного суб'єкта праці, конкретного часу суспільної праці, необхідно зафіксувати зникнення фабрики, праці і пролетаріату. Відійшла в минуле стадія, коли суспільство було філією, надбудовою фабрики, віртуальною резервною армією капіталу. Тепер принцип фабрики вибухає і розмазується по всій поверхні суспільства... Праця — усюди, тому що праці більше немає.

Жан Бодрійяр. Символический обмен и смерть .- М., 2000. – С. 66-69.

2 Питання для самостійного опрацювання:

1. Чому мода стає більш прекрасна ніж краса?
2. Чому театр стає антитеатром, мистецтво атниместецтвом, а відкритість закритістю?
3. Чи співпадають між собою театральна маска та суспільний імідж?
4. Що дає силу та енергію для гіперболізації?
5. Перебільшений естетичний погляд навіть у розбитій пляшці може побачити красу. То чи існує „правильне” естетичне споглядання?
6. Що, на вашу думку, виражає сучасне слово „нормальний”?
7. Наведіть приклади, коли крайні протилежності зливаються завдяки перебільшенню, гіпрерболізації?

Всесвіт приречений на крайнощі, а не на рівновагу. Він приречений на радикальний антагонізм, а не на примирення і синтез. Такий принцип Зла...

Ми не будемо розрізняти дійсне і помилкове, ми відшукаємо більш помилкове, ніж неправда: ілюзію і видимість... [Метод простий], щоб сполучити крайності, необхідно їх радикально протиставити і, тим самим, сполучити ефекти непристойності з ефектами зваби. Так наприклад, мода несе в собі таку радикальну характеристику: вона більш прекрасна, ніж краса, вона зачаровує. Створена нею звабливість незалежна від будь-якої оцінки, створена нею модель — більш дійсна, ніж істина.

Антитеатр — це екстатична форма театру: чим більше сцени, тим більше смислу; театр на вулиці, „театр військових дій”, політичний театр, театр без акторів, театр усіх для всіх, який у підсумку змішався б з точним ходом нашого безілюзорного життя. [Маска життя стає більше ніж лице, вона модель життя — імідж. Імідж перевершує природну дійсність, він більш природний і перевершує навіть ілюзію та фантазію про особистість, імідж більш довершений, ніж мрія про свою індивідуальність. Можна сказати, що імідж виникає на основі мутації таких протилежностей як лице і маска].

[Антимистецтво]. Мистецтво сьогодні прагне вийти із себе самого, шукає самозаперечення, і чим більш воно реалізується таким чином, тим більше воно гіперреалізується у своїй порожній сутності. “творчий” акт — виставка Дюшаном у картинній галереї сушарки для пляшок, або фаянсового пісуару. Сьогодні мистецтво зайняте лише магією свого зникнення.

[Антивідкритість]. [Свобода і відкритість інформаційного простору виявляються секретною завісою]. Американський уряд вимагає від міжнаціональних корпорацій усеосяжного звіту про всю їхню діяльність у світі. Результат: дванадцять томів у тисячу сторінок, на прочитання яких, а тим паче на аналіз, треба було б багато років роботи. Де ж інформація?

Усяка властивість, піднесена в такий спосіб понад певну межу і міру, втягується в спіраль подвоєння, — більш правдиве, ніж істина, красивіше за красу, реальніше за саму реальність, — стає сьогодні нашою єдиною пристрастю, екстазом. Пристрасть подвоєння, ескалації, сходження до влади, екстазу — певної якості, що, перестає співвідноситися зі своєю протилежністю (істина неправди, краса потворного, реальність уявлюваного), стає вищою владою, позитивною величиною, тому що воно ніби *поглинає всю енергію своєї протилежності*. Уявіть красу, що поглинула всю енергію каліцтва: ви одержите моду... Уявіть істину, що поглинула б усю енергію неправди: ви одержите симуляцію...

Жан Бодрийар. Екстаз и инерция.

http://www.apollinary.freenet.kz/big_one3/logos/bodriyar.

У роботі відомого психолога і неофрейдиста **Еріха Фромма «Втеча від свободи»** показано, що досягнення людиною свободи в результаті суспільного прогресу може мати для неї і досить несподівані на перший погляд негативні наслідки.

3 Питання для самостійного опрацювання:

1. Чому, на відміну від доіндустріального суспільства, зовні зовсім вільна людина сучасного індустріального суспільства охоплена почуттям безсилля і тривоги?

2. Що має на увазі Е. Фромм під «анонімною владою»? У яких формах вона нав'язує себе людині?

3. Добровільно чи примусово попадає людина під «анонімну владу» сучасного суспільства? Що вона здобуває і що втрачає, знаходячись під цією владою?

4. За допомогою яких ілюзорних засобів людина сучасного суспільства чіпляється за свою свободу?

5. Висловіть свою точку зору: коли людина була більш вільною: у доіндустріальному суспільстві, коли знаходилася під повною зовнішньою владою держави, церкви і свого соціального колективу, чи коли вона потрапила під «анонімну владу» сучасного суспільства?

...сучасна людина, звільнена від оков доіндустріального суспільства, яке одночасно й обмежувало її, і забезпечувало їй безпеку і спокій, не отримала свободи в значенні реалізації її особистості, тобто реалізації її інтелектуальних, емоційних і почуттєвих здібностей. Свобода принесла людині незалежність і раціональність її існування, але в той же час ізолювала її, розбудила в ній почуття безсилля і тривоги. Ця ізоляція нестерпна, і людина виявляється перед вибором: або позбутися свободи за допомогою нової залежності, нового підпорядкування, або дорости до повної реалізації позитивної свободи, заснованої на неповторності й індивідуальності кожного <...>.

Це виглядає так, начебто в особистому житті ні зовнішні, ні внутрішні авторитети вже не грають якоїсь помітної ролі. Кожен зовсім «вільний», якщо тільки не порушує законних прав інших людей. Але виявляється, що влада при цьому не зникла, а стала невидимою. Замість явної влади править **влада «анонімна»**. У неї безліч масок: здоровий глузд, наука, психічне здоров'я, нормальність, суспільна думка; вона вимагає лише того, що саме собою розуміється. Здається, що вона не використовує ніякого тиску, а тільки м'яке переконання. Коли мати говорить своїй дочці: «Я знаю, ти не захочеш йти гуляти з цим хлопчиком», коли реклама пропонує: «Паліть ці цигарки, вам сподобається їхня м'якість», — створюється та атмосфера вкрадливої підказки, якою перейняте все наше громадське життя. Анонімна влада ефективніше відкритої, тому що ніхто й не підозрює, що існує якийсь наказ, що очікується його виконання. У випадку зовнішньої влади ясно, що наказ є, ясно, хто його віддав; проти цієї влади можна боротися, у процесі боротьби можна розвинути особисту мужність і незалежність... У випадку анонімної влади зникає і наказ. Ви немов виявляєтеся під вогнем невидимого супротивника: немає нікого, з ким можна було б боротися <...>.

Коротко кажучи, індивід перестає бути самим собою; він цілком засвоює тип особистості, пропонований йому загальноприйнятим шаблоном, і стає точ-

но таким же, як всі інші, і таким, яким вони хочуть його бачити. Зникає відмінність між власним «я» і навколишнім світом, а разом з тим і усвідомлений страх перед самотністю і безсиллям. Цей механізм можна порівняти з захисним фарбуванням у деяких тварин: вони настільки схожі на своє оточення, що практично не відрізниш їх від нього. Відмовившись від власного «я» і перетворившись в робота, подібного до мільйонів інших таких же роботів, людина вже не відчуває самотності і тривоги. Однак за це приходится платити втратою своєї особистості...

Психологічний робот живе лише біологічно, емоційно він мертвий; він рухається, як живий, але тим часом життя його, немов пісок, іде крізь пальці. Сучасна людина зображує задоволення й оптимізм, але в глибині душі вона нещаслива, майже на межі розпачу. Вона хапається за все індивідуальне, вона хоче бути «не такою, як усі», адже немає кращої рекомендації для чого б то не було, ніж слова «щось особливе». Нам повідомляють ім'я залізничного касира, у якого ми купуємо квиток; сумки, гральні карти і портативні приймачі «персоналізовані» ініціалами їхніх власників. Усе це свідчить про спрагу «особливого», але це, мабуть, останні залишки індивідуальності. Сучасна людина зголодніла по життю, але оскільки вона робот, життя не може означати для неї спонтанної діяльності, тому вона задовольняється будь-якими сурогатами порушення: пияцтвом, спортом або переживанням чужих і вигаданих пристрастей на екрані.

Що ж означає свобода для сучасної людини?

Вона стала вільною від зовнішніх оков, які заважають чинити відповідно до власних думок і бажань. Вона могла б вільно діяти за своєю волею, якби знала, чого вона хоче, що думає і відчуває. Але вона цього не знає; вона пристосовується до анонімної влади і засвоює таке «я», що не виражає її сутності. І чим більше вона це робить, тим безпораднішою себе відчуває, тим більше їй приходится пристосовуватися.

Фромм Е. Утеча від свободи. - М, 1989 – С. 8, 144-145, 159, 212-213.

Тема 12. ОСОБИСТІСТЬ У ВИМІРАХ ФІЛОСОФСЬКОГО АНАЛІЗУ

ТЕКСТИ ДЛЯ ПРАКТИЧНОЇ РОБОТИ

1 Питання для самостійного опрацювання:

1. Як розуміє Кураєв природу людської сутності?
2. Як на вашу думку відрізняється людська природа від природи тварин і ангелів?
3. Що таке індивідуальність?
4. Як би ви визначили поняття індивіду?
5. Що таке особистість і як вона відрізняється від власної природи?

Природа (сутність) – це ті специфічні якості, які належать даному предмету. Скажімо, природа людини у вузькому значенні – це те, що відрізняє людину від тваринного й ангельського світів. У більш широкому значенні «людська природа» – це взагалі усе, що властиве людині (незалежно від того, чи об'єднують ці риси людину з духовним чи тваринним світом). Спроби пізнати природу – це пошуки відповіді на питання «Що є людина?»

Індивідуальність – це ті особливості, якими відрізняються один від іншого носії однієї і тієї ж природи. Це відмінності людей між собою. Тому виявлення рис, що індивідуалізують – це пізнання того, як, якою мірою, яким чином дана людина здійснює свою людяність.

Особистість – це власне той суб'єкт, що має всі природно-індивідуальні властивості. Саме по собі особистісне буття без'якісне. Будь-які характеристики стосуються природи. Особистість же – це той, хто володіє цими якостями, властивостями, енергіями, хто розгортає їх у реальному бутті. Природа відповідає на запитання «що?», індивідуальність – на питання «як?», особистість – на питання «хто?»

Кураєв А. Религия без бога . – М., - 1997. – С. 427.

2 Питання для самостійного опрацювання:

1. Порівняйте позицію прагматизму та персоналізму. Як вони розуміють особистість?
2. Яку роль відіграють спонтанність і закономірність життя з різних точок зору?
3. Чи можна поєднати ці протилежні підходи?

У найширшому значенні особистість людини складає загальна сума всього того, що вона може назвати своїм: не тільки її фізичні і душевні якості, але також її костюм, її дім, її сім'ю, дітей, предків і друзів, її репутацію і роботу, її маєток, її коней, її яхту і капітали. Все це викликає в неї аналогічні почуття. Якщо стосовно всього цього справа йде добре - вона торжествує; якщо справи прийшли в занепад — вона засмучена; зрозуміло, кожний із перерахованих нами об'єктів впливає неоднаковою мірою на стан її духу, але й всі вони здійснюють більш чи менш схожий вплив на її самопочуття...

У всіх проявах особистості -фізичному, соціальному і духовному - ми проводимо різницю між безпосереднім, дійсним, з одного боку, і більш віддаленим, потенційним — з другого боку, між більш недалекоглядною і більш далекоглядною точкою зору на речі, діючи всупереч першій і на користь останньої. Заради загального стану здоров'я необхідно жертвувати хвилинним задоволенням у нинішньому: потрібно випустити з рук один долар, щоб отримати на нього сотню; потрібно розірвати дружні стосунки з відомою особою сьогодні, щоб мати більш достойне коло друзів у майбутньому, або пожертвувати тимчасовим заради вічного.

Джемс У. Личность // Психология личности. Тексты. ~ М., 1982. - С. 68-70.

Центральне положення персоналізму - це існування вільних і творчих особистостей, і воно передбачає наявність у їх структурах принципу непередбачуваності, що обмежує від жорсткої систематизації. Ніщо не може бути настільки протилежним цьому принципу, як поширене сьогодні прагнення до чітко впорядкованого мислення, до суто функціональних, автоматичних дій відповідно до прийнятих рішень та інструкцій, як відмови від досліджень, повних сумніву і ризику...

Від нас чекають, що ми почнемо виклад персоналістської філософії з визначення особистості. Але визначати можна тільки зовнішні відносно людини предмети, ті, які доступні спостереженню. Якщо виходити з цього, то особистість не є об'єктом.

Особистість — це те в кожній людині, що не може розглядатися як об'єкт... «Я» виступає як особистість уже в найпростіших своїх проявах, і моє втілене існування, зовсім не відособлюючи мене, є суттєвим фактором моєї особистої рівноваги. Моє тіло не є об'єктом серед інших, нехай навіть найбільш близьких для мене об'єктів; в іншому випадку яким чином воно могло б приєднатися до мого суб'єктивного досвіду. В дійсності обидва досвіди нероздільні. «Я» існує тілесно і «Я» існує суб'єктивно — це один і той самий досвід. Я не можу мислити, не володіючи буттям, і не можу володіти буттям, не маючи тіла; за допо-

могою тіла я постаю перед самим собою, перед світом, перед іншими людьми; завдяки тілу я не самотній у своєму мисленні, яке в іншому випадку було б мисленням про мислення. Не даючи мені змоги бути повністю прозорим перед самим собою, тіло постійно виштовхує мене назовні, кидає у світ, залучає до боротьби...

Особистості властива неприборкана пристрасть, яка палає в ній, як божественний вогонь. Вона повстає кожного разу, коли відчує небезпеку поневолення, вступаючи в боротьбу не стільки за власне життя, скільки за свою гідність. Особистість - це вільна стійка людина. Вона може змусити себе бути дисциплінованою, але від цього не стане особистістю...

Муньє Е. Маніфест персоналізму. - М., 1999. - С. 461, 474, 497.

СВОБОДА І НЕОБХІДНІСТЬ ЛЮДИНИ В СУСПІЛЬСТВІ

Сутнісною характеристикою буття особистості для багатьох філософів є свобода. Першим до розгляду проблеми співвідношення свободи і необхідності людини в суспільстві звернувся англійський мислитель **Томас Гоббс**. Таке звертання можна пояснити початком формування основ громадянського суспільства і правової демократичної держави в ряді західних країн, що мало потребу в теоретичному осмисленні. Таке осмислення і починається Т. Гоббсом у роботах «**Левіафан**» і «**Основи філософії**».

3 Питання для самостійного опрацювання:

1. Що таке свобода у Т. Гоббса? Як пов'язані свобода і необхідність?
2. У чому, на думку Т. Гоббса, полягає свобода людей як громадян?

Чому така свобода доцільна і для суспільства?

3. Які дві крайності у взаєминах громадян і держави допомагає, з погляду Т. Гоббса, перебороти запропоноване ним бачення волі?

Свобода означає відсутність опору (під опором я розумію зовнішню перешкоду для руху), і це поняття може бути застосоване до нерозумних істот і неживих предметів не менше, ніж до розумних істот...

Відповідно до цього власного і загальноприйнятого змісту слова, *вільна людина* — та, якій ніщо не перешкоджає робити бажане, оскільки вона за своїми фізичними і розумовими здібностями у змозі це зробити...

Свобода і необхідність сумісні. Вода ріки, наприклад, має не тільки свободу, але і *необхідність* текти своїм руслом. Таке ж поєднання ми маємо в діях, здійснених людьми *добровільно*. Справді, тому що добровільні дії виникають з волі людей, то вони виникають зі свободи, але тому що всякий акт людської во-

лі, усяке бажання і схильність виникають з якої-небудь причини, а ця причина — з іншої в безперервному ланцюзі (перша ланка якого знаходиться в руках Бога — найпершої з усіх причин), то вони виникають з *необхідності* <...>.

Свобода громадян полягає не в тому, щоб на них не поширювалися державні закони, і не в тому, щоб володіючі верховною владою в державі не могли видавати будь-які, які їм тільки буде завгодно, закони. Але оскільки всі дії і вчинки громадян ніколи не охоплюються законами, та й не можуть бути передбачені в силу своєї розмаїтості, необхідно, щоб існувала майже нескінченна безліч того, що і не вимагається законом, і не забороняється ним, але що кожний вільний робити або не робити на власний розсуд. Тут, як говориться, кожний користується своєю свободою, і тут свобода повинна розумітися саме в цьому значенні, тобто як частина природного права, надана громадянам цивільними законами. Подібно тому як вода, замкнена з усіх боків берегами, застоюється і псується, а виявившись на відкритому просторі, розливається і вільніше тече туди, де знаходить для цього більше шляхів, так і громадяни, якби вони нічого не робили без наказу законів, упали б в апатію, але, якби вони вчинили всупереч законам в усьому, держава би зруйнувалася; і чим більше залишається не передбаченого законами, тим більше в них свободи. Обидві крайності небезпечні: адже закони придумані не для припинення людської діяльності, а для її направлення, подібно тому як природа створила береги не для того, щоб зупиняти плин ріки, а щоб направляти його. Міра цієї свободи повинна визначитися благом громадян і держави.

Гоббс Т. Основи філософії. Ч. 3. Про громадянина // Соч.: У 2 т. - М., 1989. - Т.1. - С. 409-410; Гоббс Т. Левіафан, або Матерія, форма і влада держави церковного і цивільного// Соч.: У 2 т.- М., 1991. - Т.2. - С. 163-164.

Схожий підхід, відповідно до якого в положенні людини в суспільстві розумно поєднується воля і необхідність, відстоював також і засновник німецької класичної філософії Іммануїл Кант у своїй роботі **«Ідея загальної історії у всесвітньо-громадянському плані»**.

4 Питання для самостійного опрацювання:

1. У чому І. Кант бачив необхідність для людини перебувати в суспільстві, закони якого неминуче будуть обмежувати її особисту свободу?
2. Яка свобода залишається людині в рамках суспільства?

Найбільша проблема для людського роду, вирішити яку його змушує природа, — досягнення загального правового громадянського суспільства. ...суспільство, у якому максимальна *свобода під зовнішніми законами* поєдну-

ється з нездоланим примусом, тобто *абсолютно справедливий громадянський устрій*, повинне бути вищою задачею природи для людського роду, тому що тільки за допомогою вирішення і виконання цієї задачі природа може досягнути інших своїх цілей у відношенні нашого роду. Вступати в цей стан примусу змушує людей, узагалі налаштованих на повну свободу, біда, і сама найбільша з бід — та, яку заподіюють один одному самі люди, чий схильності приводять до того, що при необмеженій свободі вони не можуть довго ужитися один з одним. Однак у такому обмеженому просторі, як громадянський союз, ці ж людські схильності здійснюють згодом найкращі дії подібно деревам у лісі, які саме тому, що кожне з них намагається відібрати в іншого повітря і сонце, змушують один одного шукати цих благ усе вище і завдяки цьому ростуть красивішими і прямішими; тим часом як дерева, що ростуть на волі, відокремлено одне від другого, випускають свої гілки як прийдеться і ростуть негарними, корявими і кривими. Уся культура і мистецтво, що прикрашають людство, найкращий суспільний устрій — усе це плоди нетовариськості, що у силу власної природи сама змушує дисциплінувати себе і тим самим за допомогою змушеного мистецтва повніше розвивати природні задатки.

Кант І. Ідея загальної історії у всесвітньо-цивільному плані // Кант І. Соч.: У 8 т. - М., 1994. - Т.8. - С. 17-18.

У приведеному нижче уривку з роботи **Фрідріха Енгельса «Анти-Дюрінг»** найбільш повно сформульована концепція «свободи як усвідомленої необхідності», що протистоїть повсякденним поглядам на свободу як на нічим не обмежену сваволю. Зрозуміло, що таке розуміння свободи цілком підходить для пояснення характеру свободи людини в суспільстві, змушену зважати і на закони суспільства, і на інтереси інших людей.

5 Питання для самостійного опрацювання:

1. Чому, з погляду Ф. Енгельса, не можна назвати вільною людину, що чинить незалежно від законів природи і суспільства?
2. На якій підставі Ф. Енгельс вважає, що історія людства являє собою рух людини і людства до свободи?

Не в уявній незалежності від законів природи полягає свобода, а в пізнанні цих законів і в заснованій на цьому знанні можливості планомірно змушувати закони природи діяти для певних цілей. Це стосується як законів зовнішньої природи, так і законів, що керують тілесним і духовним буттям самої людини, — два класи законів, що ми можемо відокремлювати один від одного в нашій

уяві, аж ніяк не в дійсності. Свобода волі означає, отже, не що інше, як здатність приймати рішення зі знанням справи. Таким чином, чим *вільніше* судження людини стосовно визначеного питання, з тим більшою *необхідністю* буде визначатися зміст цього судження; тоді як непевність, що має у своїй основі незнання і вибирає ніби-то довільне між багатьма різними і суперечними один одному можливими рішеннями, тим самим доводить свою несвободу, свою підпорядкованість тому предметові, що вона саме і повинна була б підкорити собі. Свобода, отже, полягає в заснованому на пізнанні необхідностей природи пануванні над нами самими і над зовнішньою природою; вона тому є продуктом історичного розвитку. Перші люди, що виділялися з тваринного царства, були у всьому істотному так само невільні, як і самі тварини; але кожен крок уперед на шляху культури був кроком до свободи.

Енгельс Ф. Анти-Дюрінг // Маркс К., Енгельс Ф. Тв. - 2- вид. - М., 1961. - Т 20. - С. 116

6 Питання для самостійного опрацювання:

Про реалізацію ідеалу позитивної свободи, якою її бачить російський філософ **Микола Бердяєв** говориться у його роботі «Смисл творчості».

1. Чому свободу як усвідомлену необхідність Бердяєв називає чортовою спокусою?

Свобода не є царство сваволі і випадку на відміну від царства закономірності і необхідності... Свобода є міць діяти з нічого, міць духу діяти не з природного світу, а із себе. Свобода в позитивному своєму вираженні і утвердженні і є творчість. Свобода як усвідомлена необхідність є чортова спокуса.

Бердяєв М. Смисл творчості // Бердяєв М. Філософія свободи. Смисл творчості. - М., 1989. - С. 369-370.

Тема 13. СВІДОМІСТЬ: ЇЇ ПОХОДЖЕННЯ І СУТНІСТЬ

ТЕКСТИ ДЛЯ ПРАКТИЧНОЇ РОБОТИ

1 Питання для самостійного опрацювання:

К. Маркс і Ф. Енгельс

1. Яким чином К. Маркс і Ф. Енгельс визначають співвідношення між буттям і свідомістю?
2. Що, на їхню думку, є тією реальністю, яка породжує свідомість, думки та ідеї?
3. Як Ви поясните їхній вислів про те, що філософія, релігія, мораль та інші форми ідеології не мають історії?
4. Чи задовольняє Вас такий підхід до свідомості, коли вона розглядається як просте відображення в мізках людей матеріальних умов їхнього життя?

Сутність матеріалістичного розуміння історії. Суспільне буття і суспільна свідомість

Отже, справа полягає в наступному: певні індивіди, що певним чином ведуть виробничу діяльність, вступають у певні суспільні й політичні відносини. Емпіричне спостереження повинно в кожному окремому випадку — на досвіді й без будь-якої містифікації та спекуляції — виявити зв'язок суспільної й політичної структури з виробництвом. Суспільна структура і держава постійно виникають із життєвого процесу певних індивідів — не таких, якими вони можуть здаватися у власній чи чужій уяві, а таких, якими вони є у *дійсності*, тобто як вони діють, матеріально виробляють і, отже, як вони справді виявляють себе за певних матеріальних, від їхньої волі не залежних меж, передумов та обставин.

Виробництво ідей, уявлень, свідомості первісно прямо вплетене в матеріальну діяльність і матеріальне спілкування людей, у мову реального життя. Утворення уявлень, мислення, духовне спілкування людей є тут ще безпосереднім породженням їхніх матеріальних дій. Те саме стосується і духовного виробництва, як воно виявляє себе в мові політики, законів, моралі, релігії, метафізики і т. ін. того чи іншого народу. Люди є творцями своїх уявлень, ідей тощо, але мова йде про дійсних, діючих людей, зумовлених певним розвитком їхніх продуктивних сил і відповідним цьому розвиткові спілкуванням, аж до найвіддаленіших форм.

Свідомість ніколи не може бути чимось іншим, ніж усвідомленим буттям, а буття людей є реальним процесом їхнього життя. Якщо в усій ідеології люди та

їхні стосунки виявляються поставленими на голову, немов у камері-обскурі, то це явище так само впливає з історичного процесу їхнього життя, як зворотне зображення предметів на сітчатці ока впливає безпосередньо з фізичного процесу їхнього життя.

Всупереч німецькій філософії, що сходить із неба на землю, ми тут підносимося з землі на небо, тобто ми виходимо не з того, що люди говорять, думають, уявляють собі, — ми виходимо також не з вигаданих, уявних, тільки на словах існуючих людей, аби від них перейти до справжніх людей; для нас вихідною точкою є дійсно діяльні люди, і з їхнього справжнього дієвого процесу ми виводимо також і розвиток ідеологічних відображень і відгуків цього життєвого процесу. Навіть туманні утворення в мізках людей, і ті є необхідним продуктом, свого роду випаровуваннями їхнього матеріального життєвого процесу, який може бути встановлений емпірично і який пов'язаний з матеріальними передумовами. Таким чином мораль, релігія, метафізика й інші види ідеології та відповідні їм форми свідомості втрачають видимість самотійності. У них немає історії, у них немає розвитку: люди, що розвивають своє матеріальне виробництво і своє матеріальне спілкування, змінюють разом з цією своєю дійсністю також і своє мислення та продукти цього мислення. Не свідомість визначає життя, а життя визначає свідомість. При першому способі розгляду виходять із свідомості, немовби вона була живим індивідом; при другому, що відповідає дійсному життю, виходять із самих дійсних живих індивідів і розглядають свідомість тільки як їхню свідомість.

Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія // Тв. - Т. 3.- С. 24-29

2 Питання для самотійного опрацювання:

О. Лосєв

1. В чому О. Лосєв убачає незадовільність формули: буття визначає свідомість?
2. Проти чієї доктрини спрямована його критика?
3. До яких логічних наслідків, на думку філософа, призводить заперечення душі? Бога?
4. Яка альтернатива, за Лосєвим, чатує на послідовного матеріаліста?
5. Чому, на погляд філософа, душа завжди повинна мати тіло? Яка Ваша думка?

У діалектичному взаємовідношенні перебувають і поняття свідомості й буття. ...Я хочу поговорити про це гасло: "буття визначає свідомість". Що означає це твердження? ...Я зупинюсь лише на одному значенні "буття", яке найчастіше мають на увазі захисники цієї аксіоми. Зазвичай тут мають на думці соціальний

лад і навіть більш часткові його моменти. Отже, соціальні відносини визначають свідомість. Спитаймо: а з чого складаються "соціальні" і навіть виробничі відносини? Чи не самі люди їх створюють? Якщо виробничі відносини створюються людьми, то, виходить, не тільки "буття визначає свідомість", але свідомість визначає буття.

...коли насправді "буття визначає людину", то неможливе не тільки те активне перетворення життя і світу, до якого закликає революція, але неможлива й сама революція, яка сама є свідомою і активною дією "свідомості" на соціальне буття. Буття визначає свідомість, а хіба сама свідомість не є буттям?

Я хотів би вказати тільки на те, що суто діалектично треба казати: і "буття визначає свідомість", і "свідомість визначає буття"; міфологічно ж можна стверджувати все, що завгодно. Це питання не знання, а віри.

...Міфологічні ж пристрасті змушують галасувати й навколо проблеми душі й тіла. З життєвої точки зору, здавалося б, усе цілком ясно. Тільки божевільний може стілець визнати за живу істоту, а живу істоту за бездушний предмет. А проте багатьом дуже хочеться, аби не було ні в чому ніде ніякої душі.

... Скажуть, навіщо душа, коли світ є тіло? Якщо світ є тіло, і тільки тіло, то ми вже визнали, що тіло та його рух, якщо брати їх самі по собі, зовсім не поясненні самі з себе. Хоч яке б тіло ми взяли — велике чи мале — рух його все одно непояснений з самого тіла, якщо мислити його бездушним.

Світ як тіло відрізняється від каменя, що лежить або падає, чим завгодно, але тільки не одухотвореністю. Світ, особливо з погляду матеріалістів, є тільки сумою різного роду каменів, не більше.

Отже, і стосовно цілого світу (як тіла) мусить виникнути питання про джерело його руху й життя. Або його рух пояснюється чимось іншим, позасвітовим, — тоді існує Бог як першодвигун світу; або світ рухає сам себе, є чимось саморушійним, тоді він — не просто тіло, бо про тіло ви самі стверджуєте, що воно бездушне і не може рухати самого себе. Таким чином, матеріаліст, якщо він хоче бути справжнім діалектиком, мусить прийти або до визнання буття Божого, або до визнання Світової Душі.

Матеріалісти ж у глибині душі і всупереч своїм словесним запевненням сповідують світ як вічну смерть, як те величезне, всесвітнє дохле чудовисько, в якому, справді, немає потреби пояснювати якийсь рух або життя.

в) Душа саморушійна, вона рухає собою. Це означає, що в ній рушійний момент відрізнено від рухомого, що рушійне має рухоме як свій об'єкт. Інакше, душа завжди мусить мати тіло. Або є душа, тоді є й тіло; або тіла немає, тоді немає й ніякої душі.

Оскільки зараз у нас мало охочих визнати душу на шкоду тілу, то я не буду розвивати цю аргументацію. Зазначу тільки, що існує не тільки одне фізично-

чуттєве тіло. І не тільки теософія й різні "природні" релігії визнають різні типи тілесності, але вчення про різні типи тілесності становлять невід'ємну складову християнства. Христос явився учням по воскресінню "дверем затвореним" (Єв. Іоан. XX, 19), а проте тут же "Він показав їм руки і ноги і ребра свої", а Фома навіть торкався ран Христових. Іншого разу Ісус явився серед учнів настільки раптово, що учні, "знітившись і налякавшись, подумали, що бачать духа" (Єв. Луки XXIV). Ісус знову показує їм руки й ноги і говорить: "Це — я сам; осягніть мене і роздивіться, бо дух плоті й кісток не має, як бачите в Мене", і навіть приймає їжу. Явно, що євангельська інтуїція говорить не просто про фізичне тіло. Нарешті, вчення про воскресіння плоті вже з цілковитою очевидністю говорить про різні типи тіла. "Не всяка плоть така ж плоть; але інша у людей, інша плоть у худобин, інша у риб, інша у птахів. Є тіла небесні і тіла земні: але інша слава небесних, інша земних" (І. Кор. XV, 39-40). "Сіється тіло душевне, постає тіло духовне. Є тіло душевне, є тіло і духовне". Майбутнє тіло буде "во єжи биті йому сообразно тілу слави Єго" (Філ. III)... Я навіть сказав би, що жоден християнський догмат неможливий без особливої містико-міфологічної натурфілософії. Вознесіння Христа на небо, вочевидь, можливе тільки як результат певного фізичного перетворення Його тіла. Перетворення на Фаворі є вчення про розумне тіло. Сходження Духа Св. у вигляді вогненних язиків також можливе лише завдяки особливій організації простору і матерії. Сюди ж належать такі факти, як взяття на небо пророка Іллі й Богоматері. Нарешті, і сама Софія, Премудрість Божа, є також не чим іншим, ніж особливого роду тілом. Отож, душа і дух завжди передбачають тіло, так або інакше організоване.

Лосев О.Ф. Діалектика міфу // Філософія, міфологія, культура. - М., 1991. - С. 121 – 125.

3 Питання для самостійного опрацювання:

Святитель Лука (Войно-Ясенецький)

1. Які два органи мислення виділяє святитель Лука?
2. Де з'являються людські почуття та чи спричинені вони фізіологією?
3. Який зв'язок існує між серцем та мозком?
4. Що є органом інтуїтивного мислення та чому воно протилежне раціоналістичному?

"Він дав їм (людям) мову і смисл, очі і вуха, і серце для мислення" (Прем. Сір. 17, 5).

"Та відкриються помисли багатьох сердець" (Лк. 2, 35).

"Для чого такі помисли входять у серця ваші?" (Лк. 24, 38).

Зупинимось на останньому тексті. Як ці помисли входять у серця ваші? Відкіля входять? Якщо входять у серце, то, виходить, не народжуються в ньому.

Звичайно, Писання не суперечить безсумнівним фізіологічним фактам і не перечує ролі мозку в мисленні, і не тільки в мисленні, але й у всіх психічних процесах. Звичайно, пророцтва і ведіння пояснюються благодатним впливом Духа Святого на розум пророків, а розумові процеси відбуваються в мозку. Проте, діяльністю мозкової кори мислення не обмежується й у ній не закінчується. Нам відомі в мозку рухові і сенсорні центри, вазомоторні і дихальні, теплові й інші центри, але немає в ньому центрів почуттів. Нікому не відомі центри радості та суму, гніву і страху, естетичного і релігійного почуття. Хоча від усіх органів почуттів і усіх взагалі органів тіла направляються в мозок і закінчуються в клітинах його сенсорних центрів усі чуттєві нервові волокна, але вони несуть тільки відчуття зорові і слухові, нюхові і смакові, тактильні і термічні, локомоторні та багато інших. Але це тільки відчуття. *А не розрізняти відчуття і почуття значить впадати в найглибшу психологічну помилку.*

Якби ми могли, що, звичайно, немислимо, зупинити стрімку та надзвичайно складну динаміку психічних процесів і розглянути окремі елементи в статичному стані, то відчуття явилися би нам тільки як імпульси до виникнення думок, почуттів, бажань і вольових рухів. А думки, взяті з мозку, виявились би лише незакінченим, сирим матеріалом, що підлягає глибокій і остаточній обробці в серці - горнилі почуттів і волі.

Яким чином думки, що виникли в мозку передаються до серця, ми не знаємо, але думка, як акт суто психологічний, на відміну від відчуттів, як актів фізіологічних, не має потреби в анатомічних шляхах проведення. Не мають потреби в цих шляхах і почуття, що виникають у серці залежно від тих або інших думок і значною мірою формують їх.

Але не тільки з мозку серце одержує ці оброблені думки, сенсорні сприйняття, але й саме має дивну, найважливішу здатність одержувати зі світу духовного екзогенні [зовнішні], анітрошки не адекватні органам чуття, відчуття самого вищого порядку.

І ці відчуття із серця передаються розуму, в мозок і значною мірою визначають, направляють і змінюють усі психічні процеси, що відбуваються у розумі й душі. Звернемося до інших текстів Святого Письма.

"Так відкриваються думки багатьох сердець".

"Мудрість починає у серці розумного".

"Божевілля в серці їх".

Якщо можна говорити про помисли серця, про те, що серце є осередок і обитель мудрості, то, виходить, у ньому не тільки одержують почуттєве і вольове наповнення думки, що народжуються в мозку, і не тільки сприймаються ним екзогенні духовні впливи, що передаються в мозок, але в серці ці сприйняття так само народжують думки, міркування як сенсорні сприйняття служать

імпульсами і матеріалом для розумової діяльності мозку. Серце, отже, - другий орган сприйняття, пізнання і думки. У ньому народжується з цієї діяльності пізнання і починає в ньому мудрість. Або, якщо серце позбавлене Божої благодаті і не сприймає зі світу трансцендентних впливів Духа істини і добра, а є схильним до сприйняття духу зла, неправди, гордості, то божевілля народжується і живе в ньому. Інтелектуали вважають непорушною істиною, що ми пізнаємо дійсність розумом, анатомо-фізіологічним органом якого вони, природно, вважають головний мозок. Але вже в XVII столітті, у розпалі картезіанського догматизму, коли інтелектуалізм був усесильний, геніальний математик і мислитель Блез Паскаль зумів знайти межу і безсилля розуму і запропонував замінити його пізнавальною здатністю, що відрізнялася б безпосередністю і придатністю для дослідження істини.

Те, що згодом Бергсон остаточно назвав інтуїцією, Паскаль назвав почуттям тонкостей, чуттям судження, почуттям, натхненням, серцем, інстинктом. Усі ці слова однаково позначають у його "Думках" безпосереднє пізнання дійсності, свідомість живої реальності, що протилежна розмислу і раціональним викладкам. У найперших своїх творах Паскаль установив цю нову різницю між "геометричним розумом" і чуттям тонкостей. Геометричний розум - це саме те, що ми називаємо раціоналістичним або логічним способом мислення; чуття тонкостей – мислення інтуїтивне.

Святитель Лука (Войно-Ясенецький). Дух. Душа. Тіло //Наука и религия. - 2001. - С. 160 – 187.

Тема 14. СУСПІЛЬСТВО У ФІЛОСОФСЬКОМУ ПІЗНАННІ.

ТЕКСТИ ДЛЯ ПРАКТИЧНОЇ РОБОТИ

СОЦІАЛЬНА РІВНІСТЬ І НЕРІВНІСТЬ

Уже китайська філософія, що стояла на позиції «пристосування до світу», а тому акцентувала свою увагу на соціально-етичних проблемах, не могла залишити без уваги питання соціальної рівності і нерівності. Пропоноване нижче її вирішення найбільшим китайським мислителем **Конфуцієм** у книзі «**Лунь Юй**» («**Бесіди і судження**») на основі принципу «золотої середини», очевидно, варто вважати найбільш прийнятним і для інших напрямків китайської філософії.

1 Питання для самостійного опрацювання:

1. Що для Конфуція є причиною порушення суспільного миру?
2. Що є первісним у суспільній гармонії – мир чи багатство?

Я чув про те, що правителі царств і глави родин стурбовані не тим, що в них мало людей, а тим, що [багатства] розподілені нерівномірно, стурбовані не бідністю, а відсутністю миру [у відносинах між верхами і низами]. Коли багатства розподіляються рівномірно, то не буде бідності; коли в країні панує гармонія, то народ не буде нечисленний; коли панує мир [у відносинах між верхами і низами], не буде небезпеки скинення [правителя] (Лунь Юй, Гл. 16, 1). *Конфуцій. Лунь Юй. (Бесіди і висловлення) // Древньокитайська філософія. Зб. текстів у 2 т. - М, 1972. - Т. 1. - С. 169.*

Позиція найбільшого античного мислителя **Аристотеля** з приводу соціальної рівності й нерівності, викладена в трактаті «**Політика**», може видатись співзвучною як позиції Конфуція, так і реаліям життя сучасного західного суспільства. Тому, знайомлячись з нею, майте на увазі - Аристотель пише про повноправних громадян грецьких міст-держав, що складали усього кілька відсотків їхнього населення, і вважає, що «одні люди по природі вільні, інші — раби, і цим останнім бути рабами і корисно, і справедливо» (Політика, 1255 а, 1-5).

2 Питання для самостійного опрацювання:

1. Яким майновим станам населення, за Аристотелем, повинна належати влада?
2. У чому Аристотель бачить принципові недоліки перебування у вла-

ді багатой меншості і бідної більшості відповідно?

3. Яку політику у відношенні соціальної рівності й нерівності, на думку Аристотеля, повинна проводити держава?

У кожній державі є три частини: дуже заможні, украй незаможні і треті, що стоять посередині між тими й іншими. Оскільки є загальноприйнятим, помірність і середина — найкраще, то, мабуть, і середній статок із усіх благ усього краще...

...Держава найбільше прагне до того, щоб усі в ній були рівні й однакові, а це властиво переважно людям середнім... Вони не прагнуть до чужого добра, як бідняки, а інші не зазіхають на те, що цим належить, подібно тому, як бідняки прагнуть до майна багатих... Тому найбільшим благополуччям для держави є те, щоб його громадяни мали власність середню, але достатню; а в тих випадках, коли вони володіють занадто чимось, а інші ж нічого не мають, виникає або крайня демократія, або олігархія в чистому вигляді, або тиранія, саме під впливом протилежних крайностей (Політика, 1295 б - 1296 а). *Аристотель. Політика // Тв. У 4 т. - М., 1983. - Т 4. - С. 507-508.*

Предметом спеціального філософського розгляду проблема соціальної рівності і нерівності стає тільки в епоху Просвітництва. Найвідоміший твір цього періоду, присвячений даній проблемі, — трактат **«Про суспільний договір» Жан Жака Руссо.**

3 Питання для самостійного опрацювання:

1. На якій підставі Ж. Ж. Руссо вважає усіх людей у суспільстві рівними?
2. Якого роду рівність має на увазі Ж. Ж. Руссо у відношенні влади і багатства? Чи можна вважати її рівністю в повному розумінні слова?
3. Чому Ж. Ж. Руссо закликає боротися за досягнення рівності, адже він сам називає її «химерою, плодом мудрування»?

Первісна угода [суспільний договір] не тільки не знищує природну рівність людей, а навпаки, замінює рівністю як особистостей і перед законом усю ту нерівність, що внесла природа в їхню фізичну рівність; і хоча люди можуть бути нерівні по силі або здібностям, вони стають усі рівними в результаті угоди і за правом <...>.

Що стосується рівності, то під цим словом не слід розуміти, що усі повинні мати владу і багатство у зовсім однаковій мірі; але, що стосується влади, — вона повинна бути такою, щоб вона не могла перетворитися ні в яке насильство і завжди повинна здійснюватися відповідно з положенням в суспільстві й у силу законів; а що до багатства, — жоден громадянин не повинний мати настільки

значний статок, щоб мати можливість купити іншого, і жоден — бути настільки бідним, щоб бути змушеним себе продавати: це припускає в тім, що стосується знатних і багатих, обмеження розмірів їхнього майна і впливу, що ж стосується до людей малих — умірення скаредності і жадібності.

Говорять, що така рівність — химера, плід мудрування, що не можуть здійснитися на практиці. Але якщо зло неминуче, те хіба з цього слідує, що його не треба, щонайменше, обмежувати. Саме тому, що сила речей завжди прагне знищити рівність, сила законів завжди повинна прагнути зберігати її.

Руссо Ж. Ж. Про суспільний договір, або принципи політичного права // Руссо Ж. Ж. Про суспільний договір. Трактати. - М., 1998. - С. 215, 241.

Позиція **Фрідріха Ніцше** з питання про соціальну рівність і нерівність, з якою можна познайомитися на підставі приведеного нижче фрагмента з твору «**Антихристиянин**», була обумовлена його «філософією життя» і знаменитим вченням про Надлюдину, де піднесення одних людей над іншими визнавалося природним і позитивним.

4 Питання для самотійного опрацювання:

1. На які три великі групи поділяє людей у суспільстві Ф. Ніцше? Чому подібний розподіл він вважає природним?
2. На якій підставі Ф. Ніцше вважає нерівність першою умовою розвитку суспільства і самовдосконалення людини як такої?
3. Яке місце в суспільстві відводить Ф. Ніцше людям із середнім рівнем здібностей і бажань?

Кастова ієрархія (вищий, над усім закон, що панує,) лише *освячує порядок природи*, першорядний природний закон, над яким не владні ні сваволя, ні будь-яка «сучасна ідея». В усякому здоровому суспільстві розрізняються й обумовлюють один одного три типи з різними у фізіологічному значенні тяжіннями центрів ваги — у кожного своя гігієна, своя сфера праці, своя особлива майстерність і почуття досконалості. Не Ману [міфологічний прабатько людей у Стародавній Індії. Йому приписують складання правил поведінки індуса в приватному і громадському житті відповідно до релігійних догм індуїзму], а природа розділяє людей переважаючих духовно, людей переважаючих м'язами, із сильним темпераментом і, нарешті, третіх, не видатних ні в одному, ні в іншому, посередніх. Треті — велике число, а перші і другі — еліта. Вища каста — назву їх «тими, кого усіх менше», — будучи досконалою, володіє і переважними правами тих, кого менше всіх, — серед цих прав привілей утілювати на землі щастя, красу і благо. Лише найбільш духовним дозволена краса, дозволене прекра-

сне: лише в них доброта не слабкість... Порядок каст, *ієрархія*, лише формулює вищий закон самого життя, розрізняти три типи необхідно для того, щоб підтримувати життя суспільства, забезпечувати існування усе більш високих і найвищих типів людини: *нерівність* прав — перша умова для того, щоб існували права... Право — значить переважне право, привілей. У всякого своє буття — і свої переважні права. Не будемо недооцінювати права *посередностей*. Чим *вище*, тим важче жити, — холод посилюється, зростає відповідальність. Висока культура завжди будується як піраміда: підстава широка, передумова цілого — консолідована, міцна і здорова посередність. Ремесло, торгівля, землеробство, наука, більша частина мистецтв, коротше, уся сукупність професійної діяльності, — усе це поєднується лише із середнім рівнем умінь і бажань; усі подібні заняття були б недоречні для людини виняткової, — необхідний інстинкт суперечив би й аристократизмові, і анархізму. Що ти суспільно корисний, що ти і функція, і коліща, визначено природою: *не* суспільство, а те щастя, на яке тільки і здатна переважна більшість людей, перетворює посередність у розумну машину. Для посередності бути посередністю щастя; бути майстром у чомусь одного, бути фахівцем — до цього приводить природний інстинкт. Зовсім негідно скільки-небудь глибокого розуму бачити в посередності, як такий, якийсь докір. Посередність сама по собі є *перша* умова того, щоб існували виключення, — посередністю обумовлена культура в її високому розвитку.

Ніцше Ф. Антихристиянин // Сумерки богів. - М., 1990. - С. 83-85.

Микола Олександрович Бердяєв (1874-1948) - один з найвідоміших представників російської класичної філософії, висланий у 1922 р. із країни, був очевидцем самої масштабної за всю історію людства спроби побудови суспільства на принципі загальної рівності. Звідси — його негативне відношення до цього принципу, що він висловлює у ряді відкритих листів більшовикам, зібраних у книгу «**Філософія нерівності**».

5 Питання для самостійного опрацювання:

1. Чому М. Бердяєв бачить джерело «творчого руху у світі» саме в нерівності?
2. Якими мотивами пояснює М. Бердяєв вимогу загальної рівності, що відстоюється революційним шляхом?

... Нерівність є основа всякого космічного ладу, є виправдання самого існування людської особистості і джерело усякого творчого руху у світі. Усяке народження світла в пітьмі є виникнення нерівності. Усякий творчий рух є виникнення нерівності, піднесення, виділення якостей з безякісної маси. Саме бого-

народження є споконвічна нерівність. Від нерівності народився і світ, і космос. Від нерівності народилася і людина. Абсолютна рівність залишила б буття в нерозкритому стані, у байдужності, тобто в небутті. Вимога абсолютної рівності є вимога повернення до вихідного хаотичного і темного стану, нівельованого і недиференційованого, це є вимога небуття. Революційна вимога повернення до рівності в небутті народилася з небажання нести жертви і страждання, через які йде шлях до вищого життя... Пафос рівності є заздрість до чужого буття, нездатність до підвищення власного буття поза поглядом на сусіда. Нерівність же допускає ствердження буття у всякому, незалежно від іншого.

Бердяєв Н. Філософія нерівності. - М, 1990. - С. 62-63.

Питирим Олександрович Сорокін (1889-1968) — всесвітньо відомий американський соціолог, професор Гарвардського університету також був активним діячем революційних подій 1917 р. Через кілька років після своєї змушеної еміграції з Росії (1922) він у роботі **«Проблема соціальної рівності»** дав власну оцінку проблеми рівності і нерівності і можливі шляхи її вирішення.

6 Питання для самостійного опрацювання:

1. Які два типи соціальної рівності виділяє П. Сорокін?
2. У чому бачить П. Сорокін корисність або шкідливість виділених ним типів соціальної рівності для суспільства?
3. Яким шляхом пропонує П. Сорокін проводити в суспільстві політику «пропорційної рівності»?
4. Який ідеал соціальної рівності за П. Сорокіним? Як співвідноситься він із пропонованою ним типологією соціальної рівності?

Не вдаючись у деталі, соціальну рівність можна мислити двояко: у значенні *абсолютної рівності одного індивіда іншому у всіх відношеннях*: і в значенні прав і обов'язків, і в розумінні розумовому, моральному, економічному і т.д.

При послідовному проведенні рівності цього типу не повинна бути терпимі ніяка нерівність у якому б то не було відношенні. Ідеалом її є стрижка всіх людей під одну машинку і посилене прагнення зробити їх зовсім подібними один одному, свого роду стереотипними виданнями з того самого екземпляра... При такому розумінні рівності не було б місця на життєвому бенкеті ні Сократу, ні Христу, ні Ньютону, ні Канту, ні Леонардо, ні Мікеланджело, ні будь-кому з великих. Панували б одні посередності й невігласи. Іншими словами, мораль цієї рівності є роздачею премій неуктву, хворобі, злочинності й т.д. і веде до повного застою культури і її надбань.

Сказаного досить, щоб відкинути це розуміння соціальної рівності. Воно утопічне, нездійсненне, ретроградне і соціально шкідливе.

Але тоді залишається одна можливість: рівність приходить до розуміння вже не в значенні тотожності, а в значенні *пропорційності соціальних благ заслугам того або іншого індивіда*. Відповідно до цієї формули пропорційності, права на соціальні блага (багатство, любов, славу, повагу і т.д.) не можуть і не повинні бути рівні в простого маляра і Рембранта, у рядового працівника науки і генія, у чорнороба і Едіссона і т. п. «Кожному — за заслугами», «кожному — у міру виявлених сил і здібностей», «кожному в міру таланта» — ось короткі формули, висунуті цією концепцією рівності...

Запитаємо себе тепер: *«Як же повинна мислитися соціальна рівність у своєму ідеальному завершенні?»* Чи означає вона тільки установлення відомої пропорційності між заслугами індивіда або групи і соціальних цінностей (благами) за ці заслуги? Або ж вона може мислитися як рівність благ однієї особистості з благами всіх інших?

Вище ми відкинули так звану абсолютну рівність. Відкидаємо її і тепер. Але це не означає, що сам принцип «пропорційної рівності» при належному розвитку не може привести і не приводить до рівності абсолютної... Формула «кожному за його працею» означає, власне кажучи, поширення повноти прав і благ майже на весь народ, на велику частину людства. Мало того, тому що заняття тою або іншою соціально корисною працею доступне майже усім, нікому воно не заборонено, а навпаки, рекомендується...; тому що, далі, ледарство, бездіяльність і дармоїдство усе різкіше і різкіше караються суспільною свідомістю, то можна і треба очікувати, що відсоток трудящих буде усе більше і більше рости з ходом історії, а відсоток ледарів — зменшуватися. Межею його може бути і повинне бути суспільство, де всі (крім, звичайно, абсолютно нездатних, подібно дітей, калік) будуть трудитися і де не буде тих, хто «нічого не робить».

Якщо ж це так, і якщо теорема пропорційності заслуг і привілеїв правильна, то звідси висновок: *у суспільстві майбутнього повнота прав і соціальних благ буде належати усім*, тобто кожний буде мати право і можливість на одержання повної частки й економічних, і духовних, і всяких інших благ...

Сорокін П. Проблема соціальної рівності // Сорокін П. Людина. Цивілізація. Суспільство. - М., 1992. - С. 252-253, 262.

Підхід до проблеми соціальної рівності і нерівності відомого німецького філософа, представника релігійного напрямку в екзистенціалізмі **Карла Ясперса** (1883 -1969), викладений ним у роботі **«Філософська віра»**, представляє, скоріше, не позицію екзистенціалізму, а позицію християн-

ської релігії. Разом з тим, він показує, чому навіть фактичну відсутність рівності в суспільстві не може знищити цей ідеал.

7 Питання для самостійного опрацювання:

1. З яких причин К. Ясперс вважає неможливим соціальну рівність ні з наукового погляду, ні з погляду соціальних реалій?
2. Якого роду рівність К. Ясперс розглядає як єдино можливу?
3. У чому, на думку К. Ясперса, полягає виняткова суспільна цінність ідеалу соціальної рівності?

Ідея рівності усіх людей зовсім очевидно невірна, оскільки мова йде про характер і здатність людей у якості доступних психологічному дослідженню істот, але вона невірна і як реальність суспільного порядку, у якому в кращому випадку можуть бути рівні шанси і рівне право перед законом.

Сутнісна рівність усіх людей знаходиться винятково на тій глибині, на якій кожному, виходячи з волі, відкритий через моральне життя шлях до Бога. Це рівність цінності, що не може бути встановлена й об'єктивована людським знанням, цінності одиничного як вічної душі. Це — рівність домагання і вічного вироку, що ніби пророкує людині місце на небі й у пеклі. Ця рівність означає: повагу до кожної людини, що не дозволяє розглядати людину як тільки засіб, а вимагає ставитись до неї як самоцілі.

Ясперс К. Філософська віра // Ясперс К. Зміст і призначення історії. - М., 1991. - С. 453.

Цікавий погляд на характер соціальної рівності в західному суспільстві середини ХХ ст. пропонує іспанський філософ **Хосе Ортега-і-Гассет** у своїй роботі «Повстання мас».

8 Питання для самостійного опрацювання:

1. У чому бачить особливість стану проблеми соціальної рівності і нерівності в сучасному йому суспільстві Х. Ортега-і-Гассет?
2. Які подібності і відмінності можна знайти в поглядах Х. Ортеги-і-Гассета і Ф. Ніцше на роль «мас» і «посередності» у суспільстві?
3. Прихильником рівності чи нерівності варто вважати Хосе Ортегу-і-Гассета?

Суспільство завжди було динамічною єдністю меншості і маси. Меншість — це сукупність осіб, виділених особливими якостями; маса — не виділених нічим. Мова, отже, йде не тільки і не стільки про «робочу масу». «Маса» — це

«середня людина». Таким чином, суто кількісне визначення — безліч — переходить у якісне. Це — спільна якість, нічийна і відчужувана, це людина тою мірою, якою вона не відрізняється від інших, а повторює загальний тип...

Маса — це посередність, і, повір вона у свою обдарованість, мав би місце не крах соціології, а всього-на-всього самообман. *Особливість нашого часу в тому й полягає, що пересічні душі, не обманюючись щодо власної заурядності, безбоязно стверджують своє право на неї і нав'язують її всім і усюди.* Як говорять американці, відрізнятися непристойно. Маса знімає несхоже, незвичайне і краще. Хто не такий, як усі, хто думає не так, як усі, ризикує стати ізгоем. І ясно, що «усі» — це аж ніяк не «усі». Світ завжди був неоднорідною єдністю маси і незалежних меншостей. Сьогодні увесь світ став масою.

Ортега-і-Гассет Х. Повстання мас // Ортега-і-Гассет Х. Вибр. праці. - М., 1997. - С. 45, 48.

Тема 15. ПРИРОДА ЯК ПРЕДМЕТ ФІЛОСОФСЬКОГО ОСМИСЛЕННЯ

ТЕКСТИ ДЛЯ ПРАКТИЧНОЇ РОБОТИ

Еволюційно-космічний підхід до людини

На єдності людини і природи одною з перших наголошувала **Філософська антропологія**, яка досліджує феномен людини у всьому різноманітті його проявів. Основоположником цієї школи був **Макс Шелер** (1874-1928) — одна з найбільш яскравих, значних і оригінальних фігур у європейській філософії XX ст., уривки з робіт якого (**«Філософський світогляд»**, **«Положення людини в космосі»**) приводяться нижче.

1 Питання для самостійного опрацювання:

1. Що таке філософська антропологія М. Шелера? Які задачі покликана вирішувати ця філософська дисципліна? Яка власне людська якість уможливлює появу філософської антропології?
2. Яке положення у світі, згідно М. Шелеру, займає людина? Яка винятково людська властивість дозволяє людині займати зазначене місце?
3. У чому полягає активність тієї людської позиції у світі, на яку вказує М. Шелер?
4. Знайдіть істотну відмінність у підходах до людини філософської антропології М. Шелера і «докантівської метафізики Заходу», на яку вказує сам автор.

Якщо і є філософська задача, вирішення якої наша епоха вимагає як ніколи терміново, так це задача створення філософської антропології. Я маю на увазі фундаментальну науку про сутність і сутнісну структуру людини; про її відношення до царства природи (неорганічний світ, рослини, тварини) і до основи всіх речей; про її метафізичне сутнісне походження і її фізичну, психічну і духовну появу у світі; про сили і владу, що рухають нею, і якими рухає вона; про основні напрямки і закони її біологічного, психічного, духовно-історичного і соціального розвитку, їхні сутнісні можливості і дійсності... Тільки така антропологія могла б стати останньою філософською підставою й у той же час точно визначити дослідницькі цілі всіх наук, що мають справу з предметом «людина» — природничонаукових і медичних, археологічних, етнологічних, історичних і соціальних наук, звичайної й еволюційної психології, а також характерології <...>.

Задача філософської антропології — точно показати, як з основної структури людського буття... впливають усі специфічні монополії, здійснення і справи людини: мова, совість, інструменти, зброя, ідеї права і безправ'я, держава, управління, образотворчі функції мистецтва, міф, релігія, наука, історичність і громадськість <...>.

Її [філософської антропології] головне питання — це *те* питання, про яке І. Кант («Логіка») якось сказав, що в ньому сходяться всі основні філософські проблеми, а саме: «*Що таке людина?*» Уся докантівська метафізика Заходу намагалася досягти абсолютно суцього буття з боку *космосу*, у всякому разі — виходячи з буття *предмета*. Кант у своїй критиці розуму (трансцендентальна діалектика) довів, що це — сама *неможлива* спроба. Він справедливо учив: *уся-ке* предметне буття як внутрішнього, так і зовнішнього світу варто спочатку співвіднести з *людиною*. Усі форми буття залежать від людини. Увесь предметний світ і способи його буття не є «буття в собі», але є зустрічний начерк, «зріз» цього буття в собі, співмірний загальній духовній і тілесній організації людини. І тільки *виходячи із* сутнісної структури *людини*, що досліджує філософська антропологія, можна зробити *висновок*, — виходячи з її духовних актів, що споконвічно виникають з центра людини, — щодо істинних атрибутів *вищої основи* усіх речей <...>.

Адже абсурдно припускати незалежний від нас порядок ідей без того, хто його мислить; або мислити реальність без «пориву», що її припускає. Ми змушені віднести сфери буття, що існують незалежно від короткочасно живучої людини, до актів єдиного надіндивідуального духу, що повинний бути атрибутом першосущого, котрий діяльно виявляє себе в людині і через неї *росте*. І так само відбувається у всіх випадках, коли ми знаходимо цю залежність і *одночасно* — незалежність предметів від земної людини. Ми можемо також сказати: оскільки людина — це мікрокосм, тобто «світ у малому», тому що всі сутнісні генерації буття — фізичне, хімічне, живе, духовне буття — зустрічаються і перетинаються в бутті людини, то остільки на людині можна вивчати і вищу основу «великого світу», «макрокосмосу» <...>.

Також і духовна «*особистість*» людини — це не субстанціональна річ і не буття у формі предмета. Людина може активно збирати в собі особистість. Тому що особистість є монархічно упорядкована структура духовних актів, що являє собою унікальну індивідуальну самоконцентрацію *єдиного* нескінченного духу, у якому корениться сутнісна структура *об'єктивного* світу. Але людина як інстинктивна і жива істота також споконвічно укорінена - в аналогічному значенні — і в божественному пориві «*природи*» у Бога. Це єдність укоріненості всіх людей, та й усього живого, у божественному пориві ми переживаємо у великих рухах симпатії, любові, у всіх формах єднання з космосом...

Людина, таким чином, не копіює якийсь існуючий або наявний готовим ще до створення Богом «світ ідей» або провидіння — вона творець, засновник і завершитель ідеальної послідовності становлення, що становиться у світовому процесі й у ній самій. Людина є те єдине місце, у якому і за допомогою якого первосущє ...розуміє і пізнає себе...

Шелер М. Філософський світогляд; Положення людини в Космосі // Вибр. Тв. – М., 1994. - С. 11-13, 70, 90, 187.

Володимир Іванович Вернадський (1863-1945) — всесвітньо відомий учений, засновник ряду нових суміжних дисциплін — геохімії, біогеохімії, радіогеології, автор робіт з філософії природознавства і наукознавства, перший президент Академії наук незалежної України. Для нього поява людини й утворення єдиної загальнолюдської цивілізації, чия діяльність складає особливу сферу Землі (**ноосферу**, у букв. пер. із грец. «сферу всього створеного людським розумом»), — вищий етап безперервного еволюційного розвитку Землі в тісній взаємодії з космосом. Нижче приводиться реферативний виклад ряду робіт з концепції ноосфери, зібраних у книзі **«Жива речовина і біосфера»**.

2 Питання для самостійного опрацювання:

1. Що таке біосфера і ноосфера у В. І. Вернадського? Як пов'язані біосфера і ноосфера?
2. Якими природно-біологічними і соціальними процесами пояснює В. І. Вернадський виникнення ноосфери?
3. Яке значення для подальшої долі людства має виникнення ноосфери?

Своєрідним, єдиним у своєму роді, відмінним і неповторюваним в інших небесних тілах уявляється нам образ *Землі* — її зображення в космосі, що вимальовуються ззовні, з боку, з далечини нескінченних небесних просторів.

У образі Землі виявляється поверхня нашої планети, її *біосфера*, її зовнішня область, що відмежовує її від космічного середовища...

Космічні випромінювання вічно і безупинно ллють на поверхню Землі могутній потік сил, що додає зовсім особливий, новий характер частинам планети, що межують з космічним простором.

Завдяки космічним випромінюванням біосфера одержує у всій своїй будові нові, незвичайні і невідомі для земної речовини властивості, і лице Землі, що відбиває її в космічному середовищі, виявляє в цьому середовищі нову, змінену космічними силами картину земної поверхні.

Речовина біосфери завдяки їм пронизано енергією; воно *стає активним*; збирає і розподіляє в біосфері отриману у формі випромінювань енергію, перетворює її зрештою в енергію в земному середовищі, вільну, здатну здійснювати роботу...

Завдяки цьому історія біосфери різко відмінна від історії інших частин планети, і її значення в планетному механізмі зовсім виняткове. Вона такою ж, якщо не більшою мірою є створенням Сонця, як і виявлення процесів Землі <...>.

Власне кажучи, біосфера може бути розглянута як область земної кори, зайнята трансформаторами, що переводять космічні випромінювання в дійсну земну енергію — електричну, хімічну, механічну, теплову і т.д. <...>.

Біосфера — єдина область земної кори, зайнята життям. Тільки в ній, у тонкому зовнішньому шарі нашої планети, зосереджене життя; у ній знаходяться всі організми, завжди різкою, непрохідною гранню відділені від оточуючої їх відсталої матерії. Ніколи живий організм у ній не зароджується. Він, умираючи, живучи і руйнуючись, віддає їй свої атоми і безупинно бере їх з неї, але, охоплена життям, жива речовина завжди має свій початок у живому ж...

(За В. І. Вернадським, біосфера як зайнята життям оболонка Землі охоплює сушу, ґрунт, світовий океан на глибину до 4 км і атмосферу на висоту до 7—10 км.)

На земній поверхні немає хімічної сили, що більш постійно діє, а тому і більш могутньої по своїх кінцевих наслідках, ніж живі організми, узяті в цілому. І чим більше ми вивчаємо хімічні явища біосфери, тим більше ми переконуємося, що на ній немає випадків, де б вони були незалежні від життя. І так тривало протягом усієї геологічної історії...

Так, життя є великим, постійним і безперервним порушником хімічної заокстенілості поверхні нашої планети. Нею в дійсності визначається не тільки картина навколишньої природи, створювана фарбами, формами, співтовариствами рослинних і тваринних організмів, працею і творчістю культурного людства, але її вплив йде глибше, проникає [у] більш грандіозні хімічні процеси земної кори.

Немає жодної великої хімічної рівноваги в *земній корі*, у якій не проявився б основним чином вплив життя, що накладає незгладимий відбиток на всю хімію земної кори.

Життя не є, таким чином, зовнішнім випадковим явищем на земній поверхні. Воно найтіснішим чином пов'язане з будовою земної кори, входить у її механізм і в цьому механізмі виконує найбільшої важливості функції, без яких він не міг би існувати <...>.

У біосфері існує велика геологічна, можливо, космічна сила, планетна дія якої звичайно не приймається до уваги в уявленнях про космос, уявленнях нау-

кових або тих, що мають наукову основу.

Ця сила, очевидно, не є прояв енергії або нова особлива її форма. Вона не може бути, у всякому разі, просто і ясно виражена у формі відомих нам видів енергії. Однак дія цієї сили на плин земних енергетичних явищ глибока і сильна і повинна, отже, мати відображення, хоча і менш сильне, але безсумнівно і поза земною корою, у бутті самої планети.

Ця сила є розум людини, спрямована й організована воля її, як істоти суспільної.

Прояв цієї сили в навколишньому середовищі з'явився після міриадів століть вираженням єдності сукупності організмів — моноліту життя — «живої речовини», одною лише частиною якої є людство.

Але в останні століття людське суспільство усе більше виділяється за своїм впливом на середовище, що оточує живу речовину. Це суспільство стає в біосфері, тобто у верхній оболонці нашої планети, єдиним у своєму роді агентом, могутність якого росте з ходом часу з усією швидкістю, що збільшується. Воно одне змінює новим чином і зі зростаючою швидкістю структуру самих основ біосфери.

Воно стає усе більш незалежним від інших форм життя й еволюціонує до нового життєвого прояву <...>.

Історичний процес на наших очах докорінно міняється. Вперше в історії людства інтереси народних мас — всіх і кожного — і вільної думки особистості визначають життя людства, є мірилом його уявлень про справедливість. Людство, узятє в цілому, стає могутньою геологічною силою. І перед ним, перед його думкою і працею, стає питання *про перебудову біосфери в інтересах вільно мислячого людства як єдиного цілого*.

Це новий стан біосфери, до якого ми, не зауважуючи цього, наближаємося, і є «ноосфера»...

Ноосфера є нове геологічне явище на нашій планеті. У ній уперше людина стає *найбільшою геологічною силою*. Вона може і повинна перебудовувати свою працю і думкою область свого життя, перебудовувати докорінно в порівнянні з тим, що було раніше. Перед нею відкриваються усе більш і більш широкі творчі можливості. І можливо, покоління моєї онуки вже наблизиться до їх розквіту... Що стосується настання ноосфери, то емпіричні результати такого «незрозумілого» процесу ми бачимо навкруги нас на кожному кроці. Мінералогічна рідкість — самородне залізо — виробляється тепер у мільярдах тонн. Ніколи не існуючий на нашій планеті самородний алюміній виробляється тепер у будь-яких кількостях. Те ж саме має місце стосовно майже незліченної множини знову створюваних на нашій планеті штучних хімічних сполук (біогенних «культурних» мінералів). Маса таких штучних мінералів безупинно зростає...

Понад це людиною створюються нові види і раси тварин і рослин. У майбутньому нам малюються як можливі казкові мріання: людина прагне вийти за межі своєї планети в космічний простір. І ймовірно, вийде...

Ноосфера — останній з багатьох станів еволюції біосфери в геологічній історії — стан наших днів. Хід цього процесу тільки починає нам з'ясовуватися з вивченням її геологічного минулого в деяких своїх аспектах...

Зараз ми переживаємо нову геологічну еволюційну зміну біосфери. Ми входимо в ноосферу. Ми вступаємо в неї — у новий стихійний біологічний процес — у грізний час, в епоху руйнівної світової війни. Але важливий для нас факт, що ідеали нашої демократії йдуть в унісон зі стихійним геологічним процесом, із законами природи, відповідають ноосфері.

Можна дивитися тому на наше майбутнє впевнено. Воно в наших руках. Ми його не випустимо.

Вернадський В. І. Жива речовина і біосфера. - М., 1994. - С. 296, 317-318, 321, 327-329, 549-551

Згідно Декарту (1596-1650), непохитні математичні закони переносяться на природний світ - саме Декарт першим уводить термін «закони природи» (у 6 і 7 главах свого «Трактату про світ», написаному в 1633 р.). Він бачить у світі не організм, а механізм.

3 Питання для самостійного опрацювання:

1. На підставі яких міркувань Декарт вважає технічні механізми подібними до дії природи?
2. Чим відрізняється за Декартом механіка природна і штучна?
3. Чому механіка є продовженням природного буття?
4. Як на вашу думку, чи вичерпує даний науковий підхід природу світу?

«... Між машинами, зробленими руками майстрів, і різними тілами, створеними природою, я знайшов тільки ту різницю, що дії механізмів залежать винятково від пристрою різних трубок, пружин і різного роду інструментів, зовнішній вигляд і діяльність яких легко можуть бути видимі, тоді як, навпаки, трубки і пружини, що викликають дії природних речей, звичайно бувають настільки малі, що вислизують від наших почуттів. І адже безсумнівно, що в механіці немає правил, що не належали б фізиці; тому всі штучні предмети разом з тим — предмети природні. Так, наприклад, годинник не менш природно показує час за допомогою тих або інших коліщат..., ніж дерево... приносить певні плоди ...».

Декарт Р. Избранные труды. - М., 1950. - С. 539 - 540.

Поняття „природа” має різні трактування, але домінуючим до недавнього часу було науковомпіричне значення, де природа розглядалася як об'єкт наукового пізнання, існуючий до і незалежно від людини. Сучасні наукові відкриття (квантова фізика) не тільки поставили під сумнів існуючі положення, але й сформуvalи зовсім інший підхід до природи та її розуміння. Відомий представник сучасного природознавства **Гейзенберг Вернер Карл** (1901 - 1976) — німецький фізик-теоретик, один із засновників квантової механіки. Лауреат Нобелівської премії з фізики за створення матричної механіки (1932). Основні роботи "Фізичні принципи квантової теорії" (1930), "Фізика і філософія" (1958). З його думками по даній темі можна познайомитися з уривка роботи „**Філософські проблеми квантової механіки**” та „**Кроки за горизонт**”.

4 Питання для самостійного опрацювання:

1. Чому об'єктивність природних законів ставиться під сумнів?
2. Який, на вашу думку, людський досвід не враховується в науковому пізнанні?
3. Чому атомна фізика поняття «природного закону» називає обожненням закону?
4. Чому розуміння природи відкривається через символічну мову?

... «якщо закони Природи не можуть більш сприйматися як об'єктивні, так це тому, що наука може що-небудь стверджувати з упевненістю, тільки знаходячись у обмежених рамках досвіду і за певних умов спостереження». *Так атомна фізика змінила саме поняття «природного закону», необхідного для усіх феноменів, показавши, що приписування Природі властивостей «непохитності, незмінюваності й індиферентності» є приписування божественних установок самому закону.* Стан науки показує, що «у цьому зв'язку з приводу науки Нового часу правомірно було б навіть говорити про специфічно християнську форму обезбоженості... Природничонауковому духові цілком відповідає також і тенденція розглядати природу незалежно не тільки від Бога, але й від людини. У результаті формується ідеал «об'єктивного» опису або пояснення природи, в якому немає не тільки людини але й природи.

Цьому ідеалу був нанесений удар квантовою теорією, а пануюча уява про Природу, як про тотальність феноменів, що підлягають незмінним і загальним законам, установлених самою людиною, змінилась на інше розуміння Природи. Природа стала перед людиною як *реальність, що розкривається* через живу, а не математичну мову, через — «символічну аналогію», як символічна реальність і як послання для людського розуміння, а не експериментальна лабораторія.

Heisenberg W. Philosophical Problems of Quantum Physics, P.38, note 1.

4 Питання для самостійного опрацювання:

1. Чому світ атомних процесів залежить від спостерігача?
2. Чому суб'єкт-об'єктні відносини визнаються застарілими і які це має наслідки?
3. Чому картина світу перестає бути природничонауковою?

У сучасній науці картина світу починає знову ставати художньою. У квантовій теорії вчений є не просто сторонній спостерігач, а учасник «спілкування» зі світом феноменів. На думку Бора в опис атомних процесів знову вводиться суб'єктивний елемент, тому що вимірювальний прилад створений спостерігачем, передбачає і упевнено задає результати спостереження.

У такий спосіб Бор показав, що в основі «нової наукової революції», пов'язаної з появою і розвитком квантової фізики, також лежить зміна поняття «природа». І це не просто зміна класичної теорії на некласичну, а переосмислення самих суб'єкт-об'єктних відносин, що склалися в новоєвропейській науці, починаючи з XVII ст. За словами Бора, «квантова механіка створила новий контекст для таких понять, як суб'єктивність і об'єктивність». Але слід уточнити, що поділ варто проводити не між об'єктом і суб'єктом, а між різними рівнями запитань природи і тих способів, якими воно здійснюється.

Сучасні науково-теоретичні досягнення говорять про те, *що з появою квантової фізики вже неможливо створити абсолютно об'єктивну, без людини, картину природи*: «мова, по суті справи, йде вже не про картину природи, а про картину наших відношень до природи. Старий поділ світу на об'єктивний хід подій у просторі і часі, з одного боку, і душу, у якій відображаються ці події, - з іншого, уже не може служити відправною точкою в розумінні сучасної науки. [Таким чином, учений приходить до висновку, що] ...науковий метод, що зводився до ізоляції, пояснення й упорядкування світу, наштовхнувся на свої границі. Виявилось, що його дія змінює і перетворює предмет пізнання, внаслідок чого сам метод уже не може бути відсторонений від предмета. У результаті природничонаукова картина світу, власне кажучи, перестає бути тільки природничонауковою».

Гейзенберг В. Кроки за горизонт. - М., 1987. - С. 304.

Тема 16. ФІЛОСОФІЯ ТЕХНІКИ

ТЕКСТИ ДЛЯ ПРАКТИЧНОЇ РОБОТИ

Французький соціолог Ж.Еллюль у роботі «Інша революція» показує вплив техніки на життя людини.

1 Питання для самостійного опрацювання:

1. Що означає поняття „технічне середовище”?
2. До чого призводить той факт, що людські враження технічно опосередковані?

... Ми живемо в технічному і раціоналістичному світі... Природа вже не є наше мальовниче оточення. По суті справи, середовище, що подалу створюється навколо нас, є насамперед всесвіт Машини. Техніка сама стає середовищем у буквальному значенні цього слова. Техніка оточує нас як суцільний кокон без просвітів, що робить природу зовсім марною, покірною, вторинною, малозначною. Що має значення — так це Техніка.

Природа виявилася демонтованою науками і технікою: техніка склала цілісне середовище існування, усередині якої людина живе, відчуває, мислить, здобуває досвід. Усі глибокі враження, одержувані нею, приходять від техніки ...

Ж.Еллюль. Інша революція .– М.– 2002.

2 Питання для самостійного опрацювання:

1. Чому, за М. Хайдеггером, природа виявляється вбудована в техносферу (на прикладі Рейну)?
2. Чим відрізняються Рейн, вбудований в електростанцію, від Рейну, оспіваного у віршах Ф.Гельдерліна? Чи не подібна ситуація із нашим Дніпром?

На Рейні поставлена гідроелектростанція. Вона ставить ріку на виробництво гідравлічного напору, що змушує обертатися турбіни, чиє обертання пускає в хід машини, що постачають електричний струм, для передачі якого встановлені електростанції зі своєю електромережею. У системі взаємозалежних наслідків постачання електричної енергії сам рейнський потік виявляється чимось призначеним саме для цього. Гідроелектростанція не убудована в ріку так, як убудований старий дерев'яний міст, що століттями з'єднував один берег з іншим. Скоріше, ріка убудована в електростанцію. Рейн є те, що він тепер є як ріка, а

саме постачальник гідравлічного напору, завдяки існуванню електростанції. Щоб хоч віддалено виміряти жахливість цієї обставини, на секунду задумаємося про контраст, що звучить у цих двох назвах: «Рейн, убудований в електростанцію для виробництва енергії», і «Рейн, про який говорить твір мистецтва, однойменний гімн Ф.Гельдерліна». Нам заперечать, що Рейн усе-таки ще залишається рікою серед свого ландшафту. Може бути, але як? Тільки як об'єкт, наданий для огляду екскурсійною компанією, що розгорнула там індустрію туризму.

Хайдеггер М. Питання про техніку // Нова технократична хвиля на Заході. – М, 1986

3 Питання для самостійного опрацювання:

1. В чому, як вважає Н. Бердяєв, головний напрям космічного розвитку?
2. В чому полягає, на думку філософа, сенс дуалізму механічної матерії й духу, який характеризує нашу добу?
3. Як він оцінює первісну єдність душі й тіла, духу й органічної матерії?
4. Чому філософ виступає проти ідеалізації природного буття?
5. Чому всупереч усталеним поглядам Н. Бердяєв вважає, що утвердження машинної цивілізації не веде до втрати духовності?

У природному органічному житті дух і плоть ще не диференційовані, проте це означає не вищий стан духу, а його елементарний стан, завжди пов'язаний з тяжкою боротьбою за існування та злим примусом. Дух ще дрімає в первісній органічності, він не підноситься ще над рослинністю й тваринністю, він ще розчинений у природі. Розщеплення і роздвоєння — неодмінний етап на шляхах розвитку духу, який переживається болісно і нерідко супроводжується почуттям смерті. У сприйнятті цього шляху розвитку ми зазнаємо естетичної омани. Адже ми дуже легко помилково вважаємо наше творче естетичне сприйняття природи за життя самої природи і через силу бачимо зло і неволю, закладені в природному житті.

Все органічно-природне видається нам прекраснішим за все штучно-механічне. Прекрасний квітучий дуб і потворна машина, образлива для ока, вуха і носа, не дає найменшої радості. Ми любимо дуб і хотіли б, щоб він успадкував вічність і щоб у вічному житті ми сиділи б під квітучим гіллястим дубом. *Машину, проте, ми любити не можемо*, у вічності побачити її не хотіли б і в кращому випадку визнаємо лише її корисність. І яке спокусливе бажання зупинити фатальний процес життя, що веде від квітучого дуба до потворної і смердючої машини.

Однак все-таки цей перехід від органічності дерева, від духмяної рослинності до механічності машини, до мертвої штучності має бути пережитим і прожитим релігійно. Аби воскреснути, треба вмерти, пройти через жертву. І перехід від органічності й цілісності до механічності й розщепленості є стражденний, жертвний шлях Духу. Цю жертву треба свідомо прийняти. Через неї лише досягається свобода духу. Машина є розп'яттям плоті, віднесенням на хрест духмяних квітів і співаючих птахів. Це — Голгофа природи. В незворотному процесі штучної механізації природа немовби спокутує гріх внутрішньої скутості і ворожнечі. Природний організм мусить умерти, аби воскреснути до нового життя. І ось потвори-машини вбивають природну органічну цілісність і опосередковано, болісними шляхами звільняють дух з природної єдності. Став шаблоном у релігійній думці той погляд, наче машина вбиває дух. Але глибшою є та істина, що машина вбиває матерію і від супротивного сприяє звільненню духу. За матеріалізацією прихована дематеріалізація. Разом із входженням машини в людське життя вмирає не дух, а плоть, старий синтез плотського життя. Важкість і скутість матеріального світу немовби виділяється і переходить у машину.

IV

Спочатку все органічно-плотське було освячене і священним. Релігійне освячення плотського життя та його елементарних матеріальних знарядь властиве всім натуралістичним релігіям і самому християнству в його натуралістичний період. Священним був плуг, яким орали землю. Сама земля була священна, і рослини, і тварини, і все господарчо-матеріальне. В первісній фазі свого розвитку людство не могло виковувати господарчих знарядь боротьби без релігійної санкції. Відчуття святості матеріального життя всюди супроводжувало людину. Це освячення плотського життя і відчуття його божественної органічності не зовсім залишило людину і в наш час. Але на високих щаблях історичного розвитку все матеріальне життя фатальним чином припиняє бути священним. Машина не священна і не священний сучасний індустріалізм. Машина і не потребує освячення. Тільки органічне відчувається як священне, механічне ніколи. Секуляризація всього зовнішнього життя пов'язана з розщепленням і роздвоєнням, із втратою первісної органічної цілісності. Свідома згода на секуляризацію життя є згода на жертву, на зречення прекрасних і піднесених оман. Усе святе входить всередину, в дух. Зворотним боком цього знерелігійнення і знедуховлення життя є поглиблення релігійності й більше одухотворення. Релігія перестає бути плотськи побутовою і стає духовною, глибинною. Секуляризація, як і машина, вбиває не дух, а матерію. Машинізація є відривання і виділення матеріальної важкості з духу, полегшення духу. Але полегшення це досягається тим, що переживається кошмар і смертна нудьга машинності.

Те, що було вічним у дубі, у квітах і шипах, те перетвориться і буде в душі, те збереже свою неминучу форму, звільнену від матеріальної важкості й скутості. Але не можна ідеалізувати органічну природу і її природний порядок, у якому все засновано на боротьбі за існування і взаємному споживанні й пожиранні. Не можна змішувати своє творче прозріння природної краси з її природним ладом. Природно-органічне ще не є цінним, не є тим вищим, що треба охороняти. Істинне життя — створюване життя, а не одвічно дане життя, не органічно-елементарне, тваринно-рослинне життя в природі і суспільстві. І у фізичному організмі, що бореться за існування в природному порядку, не більше остаточної правди, ніж у машині. З більш глибокої точки зору дуб і машина — в одній лінії. Розвиток у матеріальному плані відбувається від елементарного природного організму до складної штучної машини. Це — шлях розшарування матерії, того штучного її ускладнення, яке веде до звільнення від матерії, від важкості її органічних функцій. Людство мусить безстрашно, з повною вірою в незнищенність свого духу проходити через свій матеріальний розвиток, через машину і техніку і припинити шукати спасіння тільки в минулому. Боязнь і страх машини є матеріалізм і слабкість духу. Звернення до елементарного минулого, ідеалізація його, боязнь стражденного розвитку є легкодухість і любов до спокою, ледачість духу. Тільки той досягає свободи духу, хто купує її дорогою ціною безстрашного і стражденного розвитку, мукою проходження через дроблення і розщеплення організму, який здавався вічним і таким затишно-відрадним. У старий рай під старий дуб нема вороття. Більш елементарного і менш болісного минулого не повернеш. Величезний сенс явлення машини — в тому, що вона допомагає остаточно розірвати з натуралізмом у релігії. Машина неначе кліщами виринає дух із надр природної матерії. Цей процес дуже болісний і тяжкий, багато радощів життя в ньому гине. І потрібна велика віра в силу духу, аби встояти у цьому процесі. Спочатку він сприймається як торжество матерії й загибель духу. І лише на великій глибині процес цей досягається інакше.

Бердяев Н. Дух и машина // Судьба России. - М., 1918. - С. 235-240.

4 Питання для самостійного опрацювання:

Карл Теодор Ясперс (1883 - 1969) — німецький філософ, один із представників екзистенціалізму. У роботі «Смисл і призначення історії» показує, що техніка у людському середовищі представлена потужним апаратом системного управління – бюрократією. Апарат управління – це технізовані людські істоти, що існують не властивим для людини життям, а функціонують за законом масового виробництва. Маса також постає не людським суспільством, а продуктом системного виробництва.

1. Які апаратні властивості притаманні бюрократичному функціонеру?
2. Чи виходять вищі апаратчики за межі технічної людяності?
3. Що таке маса і навіщо вона у системі виробництва?

Панування апарату. Перетворюючи окремих людей у функції, величезний *апарат забезпечення існування* вилучає їх із субстанціального змісту життя і традиційних правил (перетворює окрему конкретність існування на абстрактний, відірваний від життя смисл — *I.U.*). Часто говорили: людей пересипають, як пісок. *Систему створює апарат*, у якому людей переставляють з одного місця на інше, а не історична субстанція, яку вони заповнюють своїм індивідуальним буттям. Усе більше число людей веде таке існування — відірване від цілого. Розкидані по різних посадах, врешті, безробітні, вони являють собою лише голе існування і не займають більше певного місця в рамках цілого. Глибока істина, яка існувала здавна — кожний має виконувати своє завдання на своєму місці в сотвореному світі — стає оманним оборотом мови, ціль якого заспокоїти людину, що відчуває жах холодної покинутості. Зникає любов до людей і речей. Зникає готовий продукт, залишається тільки механізм, здатний творити нове. Насильно прикута до найближчих цілей, людина позбавлена простору, необхідного для бачення життя в цілому.

Там, де мірою людини є середня продуктивність, індивід, як такий, байдужний. Незамінних не існує. Те, в якості чого він був, він — загальне, не він сам. На це життя приречені люди, які зовсім не прагнуть бути самими собою; тож вони мають перевагу. Складається враження, що світ попадає у владу посередності, людей без долі, без відмінностей і без справжньої людської сутності.

Здається, що об'єктивована, відірвана від своїх коренів людина втратила саме істотне. Для неї ні в чому не проглядає присутність справжнього буття... Живучи з дня на день, вона бачить мету, що виходить за межі часу виконання роботи, тільки в тому, щоб *зайняти по можливості хороше місце в апараті*. Маса тих, що залишаються на місцях відділяється від меншості, що безцеремонно пробиваються вперед. Одні пасивно перебувають там, де вони є, працюють і насолоджуються після роботи дозвіллям; інших спонукає до активності честолюбство та любов до влади; вони вимотуються, придумуючи шанси до просування і напружуючи останні сили.

Керівництво всим апаратом здійснюється *бюрократією, яка сама є апаратом*, тобто *людьми, що перетворилися в апарат*, від яких залежать ті, хто працює в апараті.

Держава, суспільство, фабрика, фірма — усе це є підприємством на чолі з бюрократією. Усе, що сьогодні існує, потребує великої кількості людей, а отже, в організації. <...>

Пануючий *апарат захищає* людей, які мають здатність для просування: таких, які вміють безпардоно оцінювати ситуацію, які сприймають людей по їхньому середньому рівню й тому успішно використовують їх; вони готові як фахівці піднятися до віртуозності, одержимі бажанням просунутися, вони здатні жити, не замислюючись і майже не витрачаючи часу на сон. <.. .>

Панування маси. Маса й апарат зв'язано одне з одним. Великий механізм необхідний, щоб забезпечити масам існування. Він повинен орієнтуватися на властивості маси: у виробництві — на робочу силу маси, у своїй продукції — на цінності маси споживачів.

Маса як натовп не зв'язаних один з одним людей, які у своїй комбінації становлять якусь єдність, як плинне явище існувала завжди. *Маса як публіка* — типовий продукт певного історичного етапу... Маса як *сукупність людей, розставлених усередині апарату по упорядкуванню існування* таким чином, щоб вирішальне значення мала воля й властивості більшості, є постійно діючою силою нашого світу...

Для розчленованої в апараті маси головне значення має фікція рівності. Люди порівнюють себе з іншими, тоді як кожний може бути самим собою, тільки якщо він не порівнянний ні з ким. Те, що є в іншого, я теж прагну мати; те, що може інший, міг би і я. Таємно панує заздрість, прагнення насолоджуватися, мати більше й значити більше <.. .>

Розчленована в апараті маса бездуховна і нелюдська. Вона — наявне буття без існування, марновірство без віри. Вона здатна все розтоптати, їй властива тенденція не терпіти величі й самостійності, виховувати людей так, щоб вони перетворювалися в мурашок.

Ясперс К. Духовная ситуация времени // Смысл и назначение истории. М., 1991. С. 310-314

Тема 17. ФІЛОСОФІЯ ГОСПОДАРСТВА

ТЕКСТИ ДЛЯ ПРАКТИЧНОЇ РОБОТИ

Метаморфози сучасного світу, культури, суспільства є предметом осмислення сучасного французького письменника **Мішеля Уэльбека** (род. 1968 р.). Його романи не традиційні за формою та незвичні і шокуючи за змістом „Елементарні частинки”, „Розширення простору боротьби”, „Лансароте”. Парадоксальність стає єдиним засобом зображення ірраціональності сучасного світу, як зазначає М.Уельбек, „ми присутні при самогубстві західної цивілізації...” вішій увазі пропонуються уривки з його роботи „**Світ як супермаркет**”.

1 Питання для самостійного опрацювання:

1. В чому полягає особлива характеристика сучасної архітектури?
2. Які риси сучасного суспільства символізує собою стиль архітектури?
3. Чому М.Уельбек називає ринковим не економіку, а суспільство?

Вокзал Монпарнас демонструє нам зразок прозорості, нічого не приховуючої архітектури, ...вокзал дозволяє західній людині із середнім або високим інтелектом домогтися бажаного переміщення в просторі, зводячи до мінімуму штовхання, дорожню метушню, втрату часу. Якщо сказати ширше, то вся сучасна архітектура - не що інше, як величезне пристосування, що дозволяє людям прискорити й упорядкувати їхнє переміщення.

Його можна визначити як пристосування для підвищення продуктивності і суспільства в цілому, і окремої людини. ...з великою одноманітністю архітектура відповідає різноманітним запитам суспільства (гіпермаркети, нічні клуби, офісні будинки, культурні й оздоровчі центри). Зате тут ми зуміємо зрозуміти, що в нас не просто ринкова економіка, а ринкове суспільство, тобто така цивілізація, при якій уся сукупність людських взаємин, а так само і вся сукупність відносин людини зі світом підлягає підрахунку, що враховує такі категорії, як зовнішня привабливість, новизна, співвідношення ціни і якості. Відповідно до цієї логіки, що підкоряє собі як власне відносини купівлі-продажу, так і еротичні, любовні, професійні зв'язки, необхідно прагнути до установавання взаємозв'язків, які швидко поновлюються (між споживачами і товарами, між службовцями і фірмами, між коханцями), а виходить, домагатися простоти і легкості споживання, заснованої на етиці відповідальності, відкритості і свободи вибору.

Уельбек М. Світ як супермаркет.

2 Питання для самостійного опрацювання:

1. Яка зворотня сторона у людської здібності швидко пристосовуватися до нового?
2. Навіщо „суспільній економіці” потрібна вільна людина?
3. Що стало результатом універсалізації людського сприйняття?

...Сучасні службовці з їхньою готовністю змінюватися, пристосовуватися, відгукуватися на все нове, піддаються такому ж процесові знеособлювання. Новітні і дуже модні курси по перекваліфікації мають на меті створення нескінченно мінливих особистостей, позбавлених будь-якої інтелектуальної або емоційної стабільності. Звільнившись від обмежень, що накладають на особистість походження, звички, стійкі правила поведінки, сучасна людина готова зайняти своє місце у всесвітній системі торгівельних угод, де їй буде однозначно присвоєна визначена мінова вартість.

Під могутнім впливом телебачення, що знеособлює, рок-музика і кінематограф поступово втратили свою магію. Колишні відмінності між фільмами, кліпами, новинами, рекламою, актуальними інтерв'ю і репортажами стали поступово стиратися, і з'явився новий жанр універсалізованого видовища.

Уельбек М. Світ як супермаркет.

3 Питання для самостійного опрацювання:

1. Чому відбувається збіднення людського спілкування, його вихолощення, заради чого це відбувається?
2. Які форми вираження деформують спілкування, та на що приречена справжня людяність?
3. Чому зняття завіси гумору лякає людину, робить її беззахисною?

Будь-яке мистецтво, як і будь-яка наука, - це засіб спілкування людей один з одним. Тому очевидно, що ефективність й інтенсивність спілкування знижуються і можуть зникнути зовсім, якщо виникає сумнів у правдивості сказаного, у щирості зображеного (чи можна, наприклад, уявити собі науку, засновану на особистих інтерпретаціях?). Творче збіднення, що приходить констатувати в різних областях мистецтва, є не що інше, як зворотний бік настільки характерної для сучасного суспільства нездатності до бесіди. Адже сучасна бесіда протікає так, немов пряме вираження якогось почуття, емоції або думки стало неприпустимим, як щось занадто вульгарне. Усе повинне бути пропущене через деформуючий фільтр гумору - гумору, що, звичайно ж, зрештою самовиснажується, перетворюючись на трагічну німоту. Така й історія горезвісної "некомунікабельності", і трагічна історія живопису в ХХ столітті.

Еволюція живопису в наш час стала відображенням еволюції комунікабель-

ності, хоча тут можна говорити не про пряму подібність, а скоріше про якусь подібність атмосфери. В обох випадках ми виявляємося в хворобливій, наскрізь фальшивій атмосфері, де все сміхотворне і де сама сміхотворність в результаті виростає в трагедію. Тому середньостатистичний перехожий, який опинився в картинній галереї, не повинний залишатися там занадто довго, якщо хоче зберегти свою іронічну відстороненість. Уже через кілька хвилин ним опанує легка паніка, або, у всякому разі, він відчує якесь утруднення, якусь незручність, лякаюче ослаблення почуття гумору.

Уельбек М. Світ як супермаркет.

4 Питання для самотійного опрацювання:

1. Що означає вираз „смерть Бога”, та що Бог може дати для майбутнього буття, тобто того, що має бути?
2. Яке людське Я створює реклама для заміни втраченого Бога?
3. Чому людські істоти втратили потребу спілкування, втратили дім, та свої можливості заради своїх бажань?

Смерть Бога на Заході стала прелюдією до грандіозного метафізичного серіалу, що продовжується й у наші дні. ... Були зроблені численні спроби дати людині надію на якийсь мінімум буття, щоб примирити мрію про буття, що жила в її душі, із гнітючою очевидністю майбутнього. Але дотепер усі ці спроби виявлялися безуспішними, і лихо продовжує поширюватися.

Остання за часом з таких спроб - реклама. Хоч вона і ставить собі за мету збудити, розпалити бажання, сама перетворитися в бажання, усі її методи, по суті, досить близькі до тих, що були характерні для моралі минулого. Тому що вона виробляє якесь страхітливе і жорстке Над-Я, яке нещадніше будь-якого коли-небудь існуючого імператива, що прилипає до людини і безперестану повторює їй: "Ти повинна бажати. Ти повинна бути бажаною. Ти повинна брати участь у загальній гонці, у боротьбі за успіх, у бурхливому житті навколишнього світу. Якщо ти зупинишся - ти перестанеш існувати. Якщо відстанеш - ти загинула". Начисто заперечуючи поняття вічності, визначаючи саму себе як процес безперестанного відновлення, вона прагне до придушення суб'єкта, до перетворення його в слухняну маріонетку майбутнього. І ця формальна, поверхнева участь у житті навколишнього світу покликана замінити в людині спрагу буття.

Реклама не справляється зі своєю задачею, люди все частіше впадають у пригноблений стан, усе сильніше відчувається загальна розгубленість, однак реклама продовжує розвивати базові структури для прийняття своїх повідомлень. Вона продовжує удосконалювати засоби пересування для істот, яким нікуди їхати, тому що вони ніде не відчувають себе дома; створювати нові засоби зв'яз-

ку для істот, яким уже нічого сказати один одному; полегшувати контакти між істотами, яким уже не хочеться спілкуватися ні з ким.

Уельбек М. Світ як супермаркет.

5 Питання для самотійного опрацювання:

1. Що дала людям раптова криза, що раптом стало можливим, та чому воно знову зникло?
2. Що має на увазі М.Уельбек коли пропонує людині на мить зупинитись, та що це їй дасть?

Деякі люди, що спостерігали "кризу шістдесят восьмого року" зблизька, згодом розповідали мені, що це був чудовий час, коли незнайомці заговорювали один з одним на вулицях, коли усе здавалося можливим, - і я їм вірю. Інші люди згадують тільки, що не ходили потяги і не можна було дістати бензин, - готовий визнати, що вони праві. Я знаходжу у всіх цих свідченнях щось загальне: гігантська, гнітюча машина якимось дивом застопорилася на кілька днів. З'явилася якась хиткість, неясність. Усе завмерло в підвішеному стані, і по країні розлилося умиротворення. Потім, зрозуміло, суспільна машина завертілася знову, ще швидше, ще нещадніше (травень шістдесят восьмого тільки допоміг обрушити деякі моральні підвалини, що зменшували її ненажерливість). І все-таки був якийсь момент зупинки, нерішучості, момент метафізичної неясності.

І все-таки кожній окремій людині під силу зробити в собі самій тиху революцію, на мить виключившись з інформаційно-рекламного потоку. Це дуже просто. Сьогодні навіть легше, ніж коли-небудь, у минулому, зайняти естетичну позицію стосовно механічного ритму нашого світу - досить зробити крок убік. Хоча в кінцевому рахунку не треба навіть кроку. Досить витримати паузу, виключити радіо, виключити телевізор, нічого більше не купувати, не хотіти більше нічого купувати. Більше не брати участь, більше не знати, тимчасово призупинити всякий прийом інформації. Досить буквально того, щоб на кілька секунд завмерти в нерухомості.

Уельбек М. Світ як супермаркет.

Досліджуючи історію та культуру французький філософ Мішель Фуко (1926 – 1984) приходить до висновку, що еволюція суспільства – це еволюція форм контролю та надзору. Наглядач і спостережуваний є взаємообумовленими системами, як світло - основа в'язниці, а темрява як свобода. На питання, як довершено побудувати темницю, щоб одна людина могла контролювати якомога легше як можна більше людей? М.Фуко дає просту відповідь, сам наглядач має бути в темряві та в центрі, а ув'язнені довкола освітлені.

6 Питання для самостійного опрацювання:

1. Які людські якості вимагають для своєї свободи темряви, а які світла?
2. Чи завжди людина повинна бути на видноті, привселюдною, публічною?
3. Як змінюються позиції влади і підвладних, та яка роль центру?
4. Яку суспільну функцію виконує світло, а яку темрява?

Паноптикон – світла темниця.

Правило таке: по краю розташований колоподібний будинок, у середині цього кола знаходиться вежа, у вежі ж пророблені широкі вікна, що виходять на внутрішню сторону кола. Будівля з краю розбита на камери, кожна з яких проходить крізь усю товщу будинку. У цих камерах по два вікна: одне, що виходить усередину саме напроти віконець вежі, й інше, що виходить на зовнішню сторону і дозволяє світлу освітлювати всю камеру. Тоді і виявляється, що цілком достатньо помістити в серединну вежі одного наглядача, а в кожну камеру замкнути безумця, хворого, засудженого, робітника або школяра. І на просвіт з вежі можна буде розгледіти маленькі силуети, що вимальовуються на світлі, в'язнів, заточених в осередках цього колоподібного будинку. Коротше кажучи, так ми перевертаємо правило темниці, тому що виявляється, що повна освітленість і погляд наглядача стережуть краще, ніж пільма, що у врешті-решт укриває.

...задум залучив до себе увагу, та це відбулося тому, що він давав застосовну до великого числа різних областей формулу, так сказати, "влади через прозорість", скорення за допомогою "виведення на світло". Паноптикум - це в деякому роді використання образу "замка" (каланчі, оточеної стінами) для того, щоб парадоксальним образом створити простір розгорнутого і докладного розрізнення.

Фуко М. Інтелектуали та влада: Вибр. політичні статті, виступи та інтерв'ю. - М., 2002. - 384 с.